

1-мавзу: ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ

Шахс-муайян жамият аъзоси, жамият аъзоси сифатида у турли муносабатлар тизимида бўлади. Шахс жамиятданташқарида, унинг таъсирсиз мавжуд бўла олмайди. Шунинг учун ҳам шахс ва жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги масалалари муҳим, долзарб масалалардан ҳисобланади.

Жамиятни инсонлар мажмуи ана шу инсонлар ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатларнинг табиатига, улар амалга оширадиган мураккаб ижтимоий ҳамкорлик фаолиятининг мазмунига боғлиқ. Ҳар бир инсон жамиятда яшар экан, у унда ўзига хос ўрин ва мустақил мавқе эгаллашга интилади. У ўзига интилиш, лаёқат ва фаоллик намуналарини намоён қилади.

Инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ҳамда ҳар бир шахснинг жамиятдаги ўрни ва унинг турлича ижтимоий муносабатлари табиатини ўрганувчи бир қатор ижтимоий фанлар мавжуд бўлиб, уларнинг орасида ижтимоий психология алоҳида ўринни эгаллайди.

Ижтимоий психология-шахснинг ижтимоий гуруҳ аъзоси сифатидаги фаолияти ва ҳуқ-атвори қонуниятларини ҳамда гуруҳларнинг психологик хусусиятларини ўрганувчи фандир. Ижтимоий психология одамларнинг жамиятда ҳамкорликдаги иш фаолиятлари жараёни давомида уларда ҳосил бўладиган тасаввурлар, фикрлар, эътиқодлар, ғоялар, ҳис-туйғулар, кечинмалар, турли ҳуқ-атвор шакллари тушунтириб беради.

Демак, ҳар бир шахснинг жамиятда яшаши, унинг ижтимоий нормаларга риоя қилган ҳолда ўзига ўхшаш шахслар билан ўрнатадиган мураккаб ўзаро муносабатлар ва уларнинг таъсирида ҳосил бўладиган ҳодисаларнинг психологик табиатини ва қонуниятларини тушунтириб бериш-ижтимоий психологиянинг асосий вазифасидир.

Ижтимоий психология ва умуман ижтимоий фаолият билан шуғулланувчи фанларнинг асосий вазифаси—баркамол авлод тарбиясини таъминловчи барча маънавий, руҳий инсоний муносабатлар моҳиятини тақиқлаш, уларни бошқаришнинг энг самарали усулларини тадқиқ этишдир.

Ижтимоий психология бошқа бир қатор ижтимоий фанлар билан узвий боғланган. Улар қаторига-социология, педагогика, фалсафа, умумий психология каби фанларни киритиш мумкин.

Социология ижтимоий, гуруҳий ва индивидуал қадриятлар ва нормалар табиатини ҳамда харақтерини ўрганади. Ижтимоий психология улар шаклланишларининг аниқ хусусиятлари ҳамда у яшайдиган макро ва микро муҳитнинг таъсири ҳисобга олинади. Агар социология шахс фаоллигининг кўринишларини тадқиқ этса, ижтимоий психология эса бу фаоллик намоён бўлиш қонуниятлари ва йўлларини тадқиқ қилади, бу фаоллик тўлиқ амалга ошишининг шароитларини аниқлашга ёрдам беради. Социология турли хил инсоний гуруҳлар ичидаги шахслараро алоқаларнинг ижтимоий моҳиятини очиб беради. Ижтимоий психологияни эса бу муносабатлар алоҳида кишининг фаолияти ва айрим гуруҳларда қандай намоён ҳамда уларнинг шахс сифатлари шаклланишига кўрсатадиган таъсири қизиқтиради.

Педагогикада қўлга киритилган тажрибадан фойдаланар экан, ижтимоий психология шахс ва жамоага тарбиявий таъсир кўрсатиш самарадорлигини ошириш, таълим-тарбия жараёнларини такомиллаштириш йўлларини очиб беради. Ижтимоий психология педагогларни жамоалар, уларда шахслараро муносабатларни психологик таҳлил қилишнинг илмий усуллари билан қуроллантиради ва бу орқали энг муҳим масала, янги инсонни шакллантириш, турли хилдаги гуруҳлар хусусан, оила, мактаб, ўқув ва педагогик жамоалардаги мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнида вужудга келадиган ўзаро муносабатларни ўрганади. Бундай билимлар тарбияни психологик жиҳатдан тўғри ташкил қилиш учун зарурдир.

Шунингдек, психологиянинг ҳар бир тармоғида бўлгани сингари ижтимоий психологияни ўрганиш ҳам умумий психологияни ўрганишдан бошланади, чунки психиканинг умумий қонуниятларини, асосий тушунчаларни чуқур билмасдан туриб, ижтимоий психология қилиши лозим бўлган муаммоларни кўриб чиқиши мумкин.

Ижтимоий психология асосий бўлимлари қўйидагилардан иборат:

1. Ижтимоий гуруҳлар ва уларнинг психологик хусусиятлари-ни ўрганиш.

2. Шахс психологияси

3. Кишиларнинг биргаликдаги фаолиятларида амалга ошириладиган ўзаро таъсири ва мулоқот жараёнлари қонуниятларини ўрганиш.

4. Турли хил жамоалардаги шахслараро муносабатлар.

Ҳар бир шахс ҳамيشа маълум ижтимоий гуруҳлар доирасида фаолият кўрсатади. Бу унинг оиласи, меҳнат жамоаси ва бошқалар. Шахснинг яққа ва турли гуруҳлар доирасига ўзини тутиши, хулқ-атвори, мавқеи, унга ўзига хос гуруҳий тазйиққа берувчанлик каби қатор ходисаларни ўрганиш ижтимоий психологиянинг муҳим соҳаларидан биридир

Шахс психологияси, унинг ижтимоий-психология қиёфаси масаласи ҳам бугунги кундаги ўзгаришлар ва маънавий жиҳатдан покланиш даврида ўта муҳим соҳадир.

Ҳар бир шахснинг жамиятда рўй бераётган туб ислохотларга муносабати, уларни идрок қилиш ва англаш даражаси, ўз-ўзига нисбатан муносабатининг табиати, хулқидаги ижтимоий мотивлар ва йўналишлар катта аҳамиятга эгадир. Жамият миқёсида рўй берадиган оммавий ходисалар шахс табиясида оммавий ходисаларнинг, катта гуруҳларнинг таъсирини инкор этиб бўлмайди.

Ижтимоий психология ўрганадиган энг асосий масалалардан бири-муомаладир. Бугунги кунда ижтимоий психологиянинг предмети ҳам ва унинг доирасида ўтказиладиган барча тадқиқотларнинг умумий объекти ҳам муомаладир. Унинг инсон ҳаётида тутган ўрнини аниқлаш, турли ижтимоий фаолиятлар шароитида самара берадиган муомала турлари ва услубларини ёритиш, унинг соф психологик механизмларини тадқиқ этиш, фаннинг энг татбиқий йўналишларидандир.

Ижтимолий психология жуда қадимий ва шунинг билан бирга у ўта навқирон фандир. Унинг қадимийлиги инсоният тарихи билан белгиланади. Улар аслини олиб қараганда у ёки бу жамиятда яшаган кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг ва тафаккурнинг ҳосиласи эканлиги билан эътироф этилса, у–ўз услубиёти, предмет ива фанлар тизимида тутган ўрнининг янгилиги инсоният тараққиётининг энг янги даврида шаклланганлиги ва ривожига туртки берганлиги билан тавсифланади. Дарҳақиқат ижтимоий психологиянинг фан сифатида тан олинishi хусусида сўз борар экан, унинг расман эътироф этилиши 1908 йил дейилади. Чунки, айнан шу йили инглиз олими В.Макдугалл ўзининг «Ижтимоий психологияга кириш» китобини, америкалик социолог Э.Росс эса «Ижтимоий психология» деб номланган китобини чоп эттириган эди. Бу асарларда биринчи марта алоҳида фан-ижтимоий психологиянинг мавжудлиги тан олинди ва унинг предметига таъриф берилди. Иккала муаллиф ҳам-бири психолог, иккинчиси социолог бўлишига қарамай, бу фаннинг асосий предмети ижтимоий тараққиёт ҳамда психик тараққиёт қонуниятларини уйғунликда ўрганишдир деган умумий хулосага келишган. Туғри, мазкур муаллифларнинг ҳар хил фан соҳасининг вакили эканлиги, уларнинг ижтимоий психологик ҳодисалар табиини ёритишга нисбатан ўзига хос қарашларининг мавжудлиги ва бундай ёндошув то ҳозиргача давом этаётганлигига асос бўлди. Рус олимаси Г.М.Андреева таъкидлаганидек, ижтимоий психология соҳасида ишлаётган мутахассиснинг аслида Ким эканлиги соҳасида ишлаётган мутахассиснинг аслида Ким эканлиги –психологми, файласуфми ёки социологми,-унинг Ушбу фан предметига ёндошувида ўз аксини топади, чунки агар у социолог бўлса, ижтимоий қонуниятларини аввал бошдан жамиятдаги анъаналар ва умумий қоидалар тилида тушунтиришга интилса, психолог-конкрет олинган шахс психологиясининг қонуниятларини умумжамият қонунда ҳам, шуни асосли тарзда эътироф этиш зарурки, ижтимоий психологиянинг алоҳида фан бўлиб ажралиб чиқишига сабаб бўлган илмий манбаалар икки фан-психология ва социология фанларининг эришган ютуқларм ва қайсисининг доирасида маълум муаммоларнинг ечилиши учун яна қўшимча алоҳида фаннинг бўлиши лозимлигини узок йиллар мобайнида ижтимоий психология соҳасида тадқиотлар олиб бораётган шахснинг кимлигига қараб, изланишларнинг натижаларида у ёки бу ёндашув-психологик ёки социологик ёндошувнинг устуворлиги яққол кўзга ташланди. Демак, бу фаннинг туғилиши, ўз предмети соҳасини аниқлаб олишига сабаб бўлган социология ва психология фанлари аслида унинг «ота-оналаридир».

Турли хилдаги жамоаларда инсонларнинг ўзаро таъсир жараёнларига кизиқиш ижтимоий тараққиётнинг дастлабки даврларидаёқ вужудга келган. Инсонлар ижтимоий ҳулқ-атворини дастлабки кузатишлар, яъни ижтимоий психология ҳулқ- фанининг асоалари, антик даврларда Платон ва Аристотель кейинчалик уйғониш даврида П. Гольбох, К. Гельвейей, Д.Дидро, Ж.Ж.Руссо асарларида Россияда А.К.радишев ва XVIII асрнинг бир

катор олимлари асарларида кузатилган. Бу асарлар турли гуруҳлардаги шахс психологияси ҳақидаги тугалланган билимлар тизимли бўлмасда, индивиднинг жамиятдаги ижтимоий тараққиёти қонуниятларини тушунишга интилиш келтириб чиқаради. Шу тариқа дастлабки ижтимоий-психология назарияларнинг пайдо бўлиши учу насос бўлиб хизмат қилди. Бундай ижтимоий психологик назариялари XIX асрнинг охирларида пайдо бўлди.

Америка ва Европада XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Ижтимоий психология назариялар яратишга бўлган биринчи уринишлар турли хил психологик, социологик мактаб намоёнлари-Г.Тард, Г. Лебон, У. Мак-Даугал-С.Сигел, Э. Дюркгейм номалри билан боғланган. Ижтимоий психология бўйича У. Мак-Даугалнинг «Ижтимоий психологияга кириш» номли асарини биринчи нашр деб ҳисоблаш мумкин. Бу асар 1908 йилда шар қилинган бўлиб, бу сана ижтимоий психологиянинг вужудга келиш даври деб ҳисобаланди.

Ижтимоий психология асосчилари ижтимоий ходисаларни тушунтиришда фақат психология позициясида умумий қонуниятларни топишга уриниб кўрдилар. Бунда инсон билан жамият ўртасидаги ўзаро таъсир қонуниятларини тушунишда ижтимоий-иқтисодий омилларининг роли ҳисобга олинади. Улар барча тарих қонунларини психология қонунлари билан нотўғри алмаштирдилар. Барча ижтимоий ҳолатларни психик ҳолатлар билан алмаштириб юбордилар. «Жамият» сўзининг синонимии «омма» деб ҳисобладаилар.

Ижтимоий психология вужудга келишининг уч асосий манбаси мавжуд бўлиб, улар:

1. Ҳалқ психологияси назарияси
2. Омма психологияси назарияси
3. Ижтимоий инстинктлар тўғрисидаги назариялар.

Ҳалқ психологиси назарияси. XIX асрда Германияда вужудга келди. Унга кўра асосий куч ҳалқ, ҳар бир ҳалққа ҳалқ руҳи хос бўлади. Ҳалқ руҳи дин, санъат, маданиятда акс этади. Ҳалқ-яхлит руҳга эга бўлса, инсон шу яхлитнинг бир бўлаги. Бунда турли ижтимоий қатламлар. Ижтимоий ҳолат ва ижтимоий таъсир кўзда тутилмайди.

Омма психологияси назарияси. Бу назария оммада кишиларнинг ўзаро таъсирини ўрганишга ҳаракат қилади. Асосчиси Габриел Тард 1900 йилда унинг рус тилида «Таклид турлари» китоби нашрдан чиқади. Бу нарса мувофиқ кишилар гуруҳга бирлашсалар, улар бир-бирларига таклид қила бошлайдилар. Бу таклид онгсиз бўлиб ақлдан ҳиссиёт устун туради. Омма беқарор бўлиб ақлга тўғри келмайдиган ҳаракатлар қилади. Агар унга ақлли бошлиқ келса у ҳам омма даражасига тушиб қолади. Омма бетартиб бошқариб бўлмайдиганлиги сабали унга ташқарисидан дохий керак. У янги қонунлар ўрнатиб оммани тартибга солади. Омма унга кўр-кўрона таклид қилади.

Ижтимоий инстинктлар назарияси. Бу назариянинг асосчиси Вильям Мак-Даугал ҳисобланади. Ижтимоий ҳулқнинг асосий сабаби ижтимоий

инстинкталардир деб таъкидлайдилар. Бу назария тарафдорлари эмоциялар ҳам инстинктлар билан боғланган. У хулқ-атворининг биохекиористик талқинига қарши чиқди.

В.Мёде ва Ф.Олпорт бу назарияларни танқид қилдилар. Улар ижтимоий психология эксперимент асосида қурилиши керак, деган фикрни илгари сурдилар. Бунинг учун эса катта гуруҳлар эмас, балки кичик гуруҳлар ўрганиши керак деб ҳисобладилар.

В.Мёде ва Ф.Олпорт бирламчи гуруҳларнинг ўз аъзоларига бирор фаолиятини амалга очириш жараёнида кўрсатадиган салбий ёки ижобий таъсирни тадқиқ қилдилар. Бунда айниқса индивиднинг гуруҳга нозитив ёки неготив муносабти ҳолари катта қизиқи уйғотди.

Ижтимоий психология асослари XX аср бошларида психология фанининг учта йўналиш таъсири остида ташкил қилинади. Булар:

Гелетальпсихология, бихевиоризм ва психоанализ.

Бу таъсир кейинчалик бир қанча чет эл шунингдек америкалик ижтимоий психологолар ишларида ўз аксини топди.

Асримизнинг бошларида Россияда ижтимоий психология муаммоларига қизиқиш кучаяди. Тадқиқотчилар эътиборини шахс муаммолари қизиқтира бошлади. 20-йилларда инсон хулқ-атвори ҳақида фан сифатида рефлексология йўналиши катта роль ўйнади. Бу йўналишнинг асосчиси психоневролог ва психиатр В.М.Бехтерев эди. Бу назарияга мувофиқ ҳар қандай онгли ва онгсиз фикрлаш жараёни ташқи жиҳатдан яъни хатти-ҳаракатдан, хулқ-атворда намоён бўлади. Рефлексология инсон хати-ҳаракатлари ташқи хусусиятларининг жисмоний, биологик ва ижтимоий таъсиротлар билан муносабатини ўрганади. Бундай таълимотлар учун характерли хусусият шундан иборат Эдики, улар психология ва социологиядаги қарашларини «Рефлекслар тилига» ўтказишга ҳаракат қилдилар. Бу эса ўз моҳиятига кўра нотўғри йўналиш эди.

Ижтимоий психологиянинг муҳим муаммоларидан бири шахс ва жамоанинг ўзаро муносабатлари муаммоси 20-30 йилларда Россия биринчи навбада болар, ўқувчилар жамоаларидан ўтказилган тадқиқотлар орқали ҳал қилинди. Бу даврда болалар ва ўсмирлар ижтимоий психологиясида иккита йўналиш- биологизаторлик ва социологизаторлик оқимлари аниқланди.

Бироқ бу икала оқим ҳам шахснинг ижтимоий ҳаёт шароитларида ривожланишнинг ҳақиқий тасирини Бера олмадилар, индивиднинг шахс сифатида тараққий этишида жамоанинг ролини олмадилар. Ижтимоий психологиянинг кейинги тараққиёти шахсни жамоада тарбиялаш каби муҳим масала билан шахс ва жамоанинг ўзаро таъсирини моҳиятига кўра механик тарзда талқин қилинишининг мос келмаслиги сабабли тўхтаб қолди.

Гуруҳ ва жамоалардаги шахслараро муносабатларга тегишли ғоялар гуруҳий тавсифлаш таклифлари каби ижобий ишларга қарамай шу даврдаги кўпчилик асарларда шахсий гуруҳда ривожланишнинг асосий омили сифатида уларнинг ижтимоий муҳитга мослашиши таъсирга берилувчанлик, тақлидчанлик қаралди ва болалар жамоаси таркиб топиши қонуниятлари социология ва жамоа ефлексологияси қонунларидан келтириб чиқарилди.

Ижтимоий психология охириги йилларда психология фанининг етакчи соҳаларидан бирига айланди. Г.М.Андреевна, А.А.Бадалев, Е.С.Кузмин, Б.Д.Паригин, Е.В.Шорохова, М.Г.Ярошевскийлар томонидан кўпгина тадқиқотлар ўтказилди. Республикада ижтимоий психология билан профессорлар Г.Б.Шоумаров, В.М.Каримова ва Н.Согинов ҳамда бошқа психологлар шуғулланишмоқда. Ижтимоий психология тадқиқотлар марказида шахс ва жамоа муаммолари у билан боғлиқ бўлган жамоадаги индивидларнинг ўзаро таъсири шахснинг меҳнат ва ўқув фаолиятида шаклланиши механизмлари гуруҳ ва жамоалар жинслигини ошириш йўллари излашга бағишланган муҳим масалалар турибди.

Ҳозирги кунда ижтимоий психология кишиларнинг бир-бирларини тушуниш ва идрок қилиш қонуниятларини ўрганиш турли ҳил жамоалардаги ижтимоий психологик муносабатларни комплекс тадқиқ қилиш, жамоалардаги шахсларо муносабатларнинг кўрсаткичлари- жинслик, жамоанинг мослиги, жамоатчилик кабиларни аниқлаш ва бошқа кўпгина масалалар билан шуғулланмоқда.

2-мавзу: ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ МЕТОДЛАРИ

Ҳар бир алоҳида фанда бўлган сингари ижтимоий психологиянинг ўз методлари ва уларни қўллаш воситалари мавжуд. Тўғри, уларнинг аксарияти психология ва социология фанларида қўлланиладиган усулларга яқин, лекин фаннинг предметидаги ўзига хосликни ҳисобга олган уларни ишлатиш йўллари ва маълумотларни илмий жиҳатдан таҳлил қилишда фарқлар мавжуд.

Масалан, умумий психологияда бўлгани каби ижтимоий психологияда ҳам **кузатиш** методи қўлланилади, лекин кузатув объекти конкрет шахсдаги психик фаолият бевосита кузатиш мумкин бўлган ижтимоий ҳулқидир. Яъни, кузатувчи аниқ олдиндан белгиланган режа асосида ўзи ўрганаётган гуруҳнинг фаолиятини, вербал ва невербал ҳатти-ҳаракатларни маълум вақт бирлигида муттасил кузатиб, олинган маълумотларни қайд этиб боради. Бунда замонавий аудио-ва видеотехникадан фойдаланиш, у ёки бу ҳаракатларни қайта-қайта кўриш орқали керакли хулосаларни чиқариш мумкин. Ижтимоий психологияда қўлланиладиган кузатиш методининг асосан уч шакли мавжуд:

А) «қўшилиб кузатиш»- бунда тадқиқотчи (ўша) кузатилувчилар фаолиятига бевосита аралашиб, улар билан керак бўлса, яшайди ва ишлайди. Бу усулдаги энг муҳим хусусият унинг табиийлиги бўлиб, кузатиш объектлари ўзларининг кузатувчини гуруҳнинг аъзоси сифатида қабул қиладилар. Ушбу шартнинг бузилиши экспериментнинг самарасиз бўлишига олиб келиши мумкин;

Б) «ташқи кузатиш»-кузатувчилар фаолиятига аралашмаган ҳолда улар ташқи ҳулқ-атворини қайд қилишдир. Бу усул муайян вақт ва сабр-тоқат талаб қилиши билан бошқа методлардан фарқ қилади, баъзида қисқа муддат

ичида тадқиқотчи ўзини қизиқтирётган предмет хусусида ҳеч нарса қайд қила олмаслиги ёки тасодифан қўлга киритилган маълумот асосида хулоса чиқаришга мажбур бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу усул бошқа усулларга қўшимча восита сифатида ишлатилади;

В) «муҳим вазиятларни қайд этиш» усулида кузатишнинг моҳияти шундаки, алоҳида шах сёки кутилмаган, тасодифий вазиятга солинади ва уларнинг вазиятга муносабати, ўзини тутиши, зиддиятли ва қиёин ҳолатлардан чиқариш йўллари кузатилади. масалан, гуруҳни атайлаб олдиндан тузилган сценарий ёрдамида мунозарали вазиятга соли шва унда ҳар бир гуруҳ аъзосини ўзини қандай тутиши ва баён этган фикрларини зикр этиш бунга ёрқин мисолдир.

Агар кузатиш методи ижтимоий психологияда умумий психологиядан ўтган усул бўлса, ҳужжатларни таҳлил қилиш социологиядан кириб келгандир. Бу усул ижтимоий фаолиятнинг маҳсулини ўрганишга қаратилган бўлиб, тўпланган маълумотларнинг ишончлилиги, математика ва статистика услублари ёрдамида қайта ишлаш имкониятининг мавжудлиги сабабли маълум афзалликларга эга. Бу усулнинг яна бир номи контент-таҳлил бўлиб, таҳлил қилинадиган ҳужжатлар тоифасига асосан оғзаки (сўзланган нутқ матнлари, суҳбатларнинг ёзиб олинган қисмлари бевосита мулоқот жараёнларида қайд этилган манбаалар) ёки ёзма (расмий ҳужжатлар, газета журналлардаги мақолалар, хатлар, маънавий-маърифий адабиётлар матнлари ва шунга ўхшаш) ҳолда тавсия этилган маълумотлар киради.

Контент таҳлилни қўллашда тадқиқотчи олдида турган асосий муаммо-бу текширув бирликлари бўлиши, категорияларни аниқлашдир. Кўплаб тадқиқотчилар фикрларини умумлаштирган ҳолда таҳлил қилиш учун унинг бирликлари қуйидагилар бўлиши мумкин, деб ҳисоблаймиз:

А) алоҳида иборалар ёки сўзларда билдирилган тушунчалар (масалан, демократия, фаоллик, ташаббус, ҳамкорлик ва ҳақозо);

Б) яхлит абзацлар, матнлар, мақолалар ва шунга ўхшашларда кўтарилган мавзулар (масалан, миллатлароо муносабатлар мавзуси, инсонлардаги миллий қадриятлар, ёшлар маънавияти мавзуси ҳақозо);

В) тарихий алломалар, сиёсатшунослар, Таниқли шахсларнинг номлари;

Г) ижтимоий ҳодиса, расмий ҳужжат, бирор аниқ факт, асар (масалан, оилавий можаролар, Ўзбекистон Конституциясининг муҳокамаси, Янги ёзилган асарга ўқувчиларнинг муносабати ва шунга ўхшаш)

Яхши ўтказилган контент таҳлил-аслида ижтимоий-психологик тадқиқотларда жуда муҳим аҳамиятга эга. Лекин олинган маълумотларнинг ишончлилиги баҳоси, Айни шу фактни текшириш учун бошқа методларни ҳам қўллаш ва маълумотларни солиштириш ҳамда Айни объектни Айни вазиятда қайта таҳлил қилиш йўллари билан эришилади. Тўпланган миқдорий маълумотлар математик статистика методлари ёрдамида қайта ишловдан ўтказилмоғи лозим. Контент-таҳлил тадқиқотчидан каттагина ўқувни талаб қилади, чунки бир томондан у ёки бу матнни тушунишнинг

маҳорати бўлиши керак. Иккинчидан, тадқиқот сўнгида қўлга киритилган миқдорий натижаларни яна қайта сифат шаклига келтириш ва тушунтириб бериш лозим.

Сўров методлари. Сўров методлари ижтимоий психологик тадқиқотларда кенг қўлланилади, Айниқса, **анкета** сўрови ва интервью шулар жумласидандир. Бу методларни қўллашда қатор методологик қийинчиликлар вужудга келади, биринчидан, доим шахслараро муносабатлар, ўзаро таъсир шакллари мавжуд, иккинчидан, тадқиқотчининг субъектив муносабатларини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Тадқиқот мобайнида шахслараро идрок қилиш ва субъектив бир-бирини тушунишга қаратилган барча қонуниятлар ишлайди. Шунга қарамай, жуда кўп ижтимоий психологик маълумотларни энг қулай усуллар сифатида ишлатиб келинмоқда.

Интервью ўтказиш учун одам махсус равишда тайёргарлик кўриши керак, чунки у тадқиқотчидан қатор муҳим шахс сифатларининг бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда «роли ўйинлар» методи ёрдамида психолог ёки социолог махсус тайёргарлик курсидан ўтади.

Анкета методи ҳаммага таниш бўлган усуллардан бири. Лекин кўпинча анкетани ўтказган одам унинг тузилиши қанчалик қийинлигини тасаввур қилмайди. Анкетага киритилган саволлар маълумотига кўра анкета очик ва ёпиқ турларга бўлинади. Очик анкета респондентдан ўз фикрини эркин баён этишни талаб қилади, ёпиқ шаклдаги анкета саволларининг эса жавоблари олдиндан берилган бўлиб, текширилувчи ўзига маъқул бўлган, ўзининг қарашлари, фикрлари билан мос келган жавобни белгилаб беради. Очик саволларнинг камчилиги-респондентларнинг ҳар доим ҳам қўйилган вазифага етарли даражада маъсулият билан қарамасликлари ҳамда берилган жавобларни статистик жиҳатдан ишлов беришдаги қийинчиликлар бўлса, ёпиқ анкетада респондентга текширилувчи (томонидан ўз) фикрига эргаштиришга ўхшаш ҳолатларда респондент ё уммуан жавоб бермаслиги ёки «таваккал» қилиб бир вариантни белгилаб бериши мумкин.

Шунинг учун ҳам кейинги пайтларда ярим ёпиқ саолардан иборат анкеталар тузилмоқдаки, уларда жавоб вариантларидан ташқарии кўшимча тарзда фикр билдириш учун кўшимча қаторлар бериллади.

Анкетага киритилган саволлар тўғридан-тўғри берилиши мумкин. Масалан, «... хусусида Сизнинг фикрингиз?», «...эканлигини биласизми?», «...Сизга маъқулми?» ва шунга ўхшаш. Лекин саволлар билвосита берилса ҳам у яхши қабул қилинади. Масалан, «Баъзи одамлар..., деб ҳисоблайдилар. Сизчи?», ёки оилавий даромад тадқиқотчини қизиқтирганда тўғридан-тўғри «Даромадингиз қанча?» демасдан, балки уй-рўзғор буюмлари рўйхати ва бошқа пул билан боғлиқ нараларнинг бор ёки йўклигини сўраш йўли билан ҳам ўрганиш мумкин. Кўпгина тадқиқотларда текширилувчилага «проектив» саоллар ҳам бериллади. Бунда шахсга бир қанча ҳаётий вазифалар у ёки бу хулқ-атвор шакллари таклиф қилиниб,

улар ичидан ўзига маъқул, у маъқуллаши мумкин бўлган жавобни ианлаш топширилади.

Ижтимоий психологик тестлар. Тестлар психологиянинг махсус усулидир. Улар қисқа синов усули бўлиб, у ёки бу ижтимоий психологик ходиса қисқа муддат ичида бир техник восита сифатида унинг ёрдамида текширилади. Тестлар асримизнинг бошида кашф қилинган бўлиб, улар 20-30 йилларда ҳаётга, амалиётган шунчалик шиддат билан кириб келдики, натижада махсус соҳа-психометрика юзага келди. Тестларни қўллашнинг қулайлик томони шундаки, бир тест ёрдамида маълум объектнинг у ёки бу хусусиятини бир неча марта, такрор-такрор синаб кўриш мумкин. Лекин уларни универсал деб бўлмайди, чунки у ёки бу тест муайян турдаги объектда синалган бўлса, уни шунга ўхшаш объектлардагина қўллаш мумкин, холос, қолаверса ундан олинган маълумотлар нисбий хусусият касб этади.

Ижтимоий психологик эксперимент. Ижтимоий психологик эксперимент-бу ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш мақсадида текширувчи билан текширилувчи ўртасидаги мақсадга йўналтирилган мулоқотдир. Бундай мулоқотнинг юзага келиши учун экспериментатор, яъни текширувчи махсус шароит яратади ва анна шу шароитда аниқ режа асосида факторлар тўплайди. Умумий психологияда бўлгани сингари, ижтимоий психологияда ҳам унинг табиий ва лаборатория турлари фарқланади.

Лаборатория эксперименти одатда махсус шароитларда, алоҳида хоналарда, зарур асбоб-ускуналар ёрдамида ўтказилади. Чет элларда биринчи марта лаборатория шароитида ижтимоий психологик ҳодисаларни, хусусан, якка тартибда ва гуруҳ шароитида шахсдаги билиш жараёнлари, тафаккур, сезгирлик ва бошқа қатор жараёнларнинг намоён бўлишини Г.Оллпорт, В.Меде, Майер, К.Левин ва бошқалар ўрганган бўлса, Россияда биринчи лаборатория шароитида ижтимоий психологик тадқиқотни рус олими В.М. Бехтерев ўтказган эди. У махсус асбоблар ёрдамида идрокнинг аниқлигини, хотиранинг сифатини, кузатувчанлик хусусиятларини якка ҳамда гуруҳнинг борлиги ҳар бир унинг аъзоси психикага бевосита таъсир этишини исбот қилди.

Лаборатория эксперименти кейинчалик Б.Г.Ананьев, Е.С.Кузьмин В.с.Мерлин, В.Н.Мясиҳев, Л.И.Уманский кабилар томонидан Янги кирралари ишлаб чиқилди ва ижтимоий психологияда аппаратура услуби кенг қўлланила бошланди. Масалан, инглиз олими Р.Эшби томонидан кашф қилинган, кейинчалик Ф.Д.Горбов ва бошқалар томонидан такомиллаштирилган гомеостат методи, Л.И.Уманский томонидан яратилган гуруҳ учун интеграторлар пайдо бўлди ва амалиётда бир гуруҳ доирасида рўй берадиган ҳодисаларни, хусусан, гуруҳдаги бир дамлик, ўзаро мослик, лидерлик каби ҳодисаларни текширишда кенг фойдаланила борилди.

Проектив методлар. Улар тест усулларининг бир кўриниши ҳисобланиб, уларда текширилувчига аниқ тизимга ёки кўринишга эга бўлмаган ноаниқ нарсалар тавсия этилди ва уларни шарҳлаш топшириғи

берилади. Бинобарин, текширилувчига турлича талқин қилиш мумкин булган расмлар, тугалланмаган ҳикоялар, бирор аниқ кўриниши мавжуд эмас буюмлар, ёғочлар берилиши, ёки уларга қараб текширилувчи ўзининг ҳиссий кечинмалари, қизиқишлари, Дунеқараши нуқтаи-назаридан баҳолаши кутилади.

Проектив усуллар қаторига машҳур «Роршахнинг сиёҳ доғлари» тестини киритиш мумкин (1921 й). Бу-икки томонлама симметрик шаклда берилган 10 хил доғлардан иборат бўлиб, ҳар бир «доғ» ниманинг шаклини эслатиши сўралади. Унинг оғзидан чиққан сўзлар, ассоциацияларга қараб (уларни контент-таҳлил қилиб), шахс хусусиятлари юзасидан хулоса чиқарилади. Яна бир проектив усул- бу С. Розенцвейгнинг расмли ассоциацияларидир. Бунда турмушда тез-тез учраб турадиган зиддиятли вазиятларни акс эттирган расмлар текширилувчига тавсия қилинади. Бу расмларда бир томонда гапираётган ҳолда гавдалантирилади, унга қарама-қарши томондаги шахс эса ҳали жавоб қайтариб улгурмаган, текширилувчидан текширувчи тез, қисқа муддат ичида бўш катакларга қайтарилиши кутилаётган жавобни ёзишни сўрайди. Берилган жавобларга қараб шахснинг йўналиши, унинг зидиятларга муносабати, жаҳолат ҳиссининг хусусиятлари, бу ҳиснинг кимларга қаратилганлиги ва шунга ўхшаш муҳим фактлар тўпланadi.

Шундай қилиб, биз ижтимоий психологияда анъанавий қўлланиб келинаётган асосий методларга тўхталиб ўтдик. Лекин ҳозирги даврда ҳаёт фандан татбиқий хусусиятга эга бўлишини талаб қилаётганлиги туфайли бу қаторга бир туркум методларни киритиш лозимки, улар ижтимоий психологиядаги фаол тайёргарлик методлари деб аталади. Уларга ижтимоий психологик тренингнинг барча шакллари киритилади. (ҳар бирининг батафсил тафсилоти ушбу китобнинг кейинги бобларида баён этилади). Улар ўз моҳиятига кўра, шахс ва гуруҳнинг маълум сифатларини шакллантирувчи экспериментни эслатади. Лекин уларнинг фаол методлар тоифасига киритилишига асосий сабаб-бу усуллар ёрдамида қисқа фурсатда бевосита мулоқот шароитида кутилаётган самарага эришилишидир. Яъни таҳлил қилиб чиқилган методлардан шахсдаги ёки гуруҳда шаклланган хусусиятларни қайд қилиш эмас, балки таркиб топтириш лозим ҳислатларни амалиётчи психолог ёки ижтимоий ходимнинг фаол аралашуви орқали ҳосил қилишга қаратилгандир. Ижтимоий амалиёт соҳасига кириб келаётган Ушбу методлар туркуми тафсилотига китобда кенг ўрин берилган.

3- Мавзу: Ижтимоий психологияда гуруҳлар ва жамоа

Олимларнинг ҳисобларига кўра, Ер юзида нафақат 5,5 миллиардга яқин индивидлар, балки улардан иборат бўлган 200 га яқин миллий-давлатчилик тузилмалари, 4 миллионга яқин аҳоли пунктларидан иборат географик ҳудудлар, 20 млн.дан зиёд иқтисодий уюшмалар, юзлаб миллионли турли расмий ва норасмий ташкилотлар ва муассасалар (оила,

мачит, черков, турар-жой ширкатлари ва ҳакозо) мавжуд бўлиб, уларнинг алоҳида шахсларга таъсирини билиш муҳим масаладир.

Одамлар ўртасидаги ёки бошқача қилиб айтганда, шахслараро муносабатлар асосан гуруҳ шароитида, шахс маълум инсонлар даврасида, гуруҳида, жамоада булган тақдирда рўй беради. Шахсга бир вақтнинг ўзида турли ижтимоий гуруҳларнинг таъсири бўлиб туради.

Гуруҳ-маълум ижтимоий фаолият мақсадлари асосида тўпланган, мулоқот эҳтиёжлари қондириладиган инсонлар уюшмасидир. Содда қилиб айтадиган бўлсак, гуруҳ-икки ва ундан ортиқ одамлар ўзаро муомала қиладиган ва бир-бирларига таъсир қиладиган уюшмадир. Гуруҳ учун иккита асосий мезон мавжуд: бирор фаолиятнинг бўлишлиги (меҳнат, ўқиш, ўйин, мулоқот, маиший манфаатлар) ҳамда у ерда одамларнинг ўзаро мулоқоти учун имкониятнинг мавжудлиги.

Шахс ижтимоий мавжудот. У ўзининг ҳаёти давомида бошқа кишилар билан бевосита мулоқотда бўлади ва бу орқали ўзининг ижтимоий моҳиятини амалга оширади. Бундай мулоқот турли хил гуруҳларда рўй беради. Гуруҳлар бир неча асос бўйича тавсифланиши мумкин. Булар:

1. Ўзаро муносабатларнинг яқинлиги ва чуқурлигига қараб кичик ва катта гуруҳлар фарқланади.

2

жиҳатдан мавжуд бўлган кишилар бир-бирлари билан ҳеч вақт учрашмасликлари ҳам мумкин, лекин шу билан бирга гуруҳга ажратиш бўйича умумий ижтимоий психологик хусусиятларга эга бўлади. Масалан, ўсмирлар мамлакатимизнинг қайси шаҳар ва қишлоғида яшашидан, ҳеч қачон бир ерга тўпланмасликларидан қатъий назар шартли гуруҳга бирлаштирилиши мумкин. Тузилиш, тамойили ва усули бўйича- шартли, реал расмий ва норасмий гуруҳларга бўлинади.

3. Шахснинг гуруҳ нормаларига бўлган муносабатига кўра референт гуруҳлар фарқланади.

Гуруҳлар ундаги одамлар сонига кўра катта ва кичик гуруҳларга бўлинади.

Психологияда кўпроқ кичик гуруҳлар ўрганилади.

Катта гуруҳлар. Бу умумий фазо ва маконда мавжуд бўлган кўп сонли жамоасига мактаб педагогик жамоасини мисол қилиш мумкин. Бироқ бу кишилар, масалан кўпчилик ўқитувчилар бир-бирлари билан бевосита ўзаро алоқаларда бўлмаслиги ҳам мумкин, лекин шу билан бир вақтда уларнинг барчаси Айни бир раҳбарга бўйсунди, битта касаба уюшмаси аъзоси ҳисобланади ҳамда мактаб ички ҳаётининг барча қоидаларига амал қилади.

Кичик гуруҳ-нисбатан барқарор, таркиби жиҳатидан аъзоси унчалик кўп бўлмаган, умумий мақсад билан боғланган кишиларнинг бирлшамаси.

Бунда кичик гуруҳ аъзолари ўртасида бевосита алоқалар ўрнатилади ва амалга оширилади. Бу гуруҳда умумий мақсад бўлиб, унинг аъзолари бу мақсадга эришиш йўлида ўзларининг барча кучларини сафарбар этадилар. Кичик гуруҳга кирувчи кишилар бир-бирларини шахсан биладилар ва гуруҳ

олдида турган вазифаларни ҳал қилиш учун бир-бирлари билан мулоқотда бўладилар.

Уни неча киши ташкил этиши, неча кишининг ҳамкорликдаги фаолияти кўпроқ самара бериши масаласи Амалий аҳамиятга эгадир. Кўпчилик олимлар гуруҳнинг бошланғич нуқтаси сифатида миқдор жиҳатдан икки кишини тан олишади. Масалан: Янги оила қуриб, бирга яшаётган кишилар, севишганлар, икки дўст-ўзига хос кичик гуруҳ.

Р.С.Немов кичик ижтимоий гуруҳларнинг қуйидаги таснифини таклиф этган:

Шартли (номинал) гуруҳ- фақатгина ном

Реал (ҳақиқий) гуруҳ-ҳақиқатдан мавжуд бўлган кишиларнинг уюшмасидир. Бу гуруҳдаги кишилар реал алоқа ва муносабатлар мақсад ва вазифалар билан ўзаро боғланган бўладилар. Реал гуруҳ қисқа вақт ёки узок муддат давомида мавжуд бўлиши, сон жиҳатдан кўп ёки оз бўлиши ҳам мумкин.

Расмий (формал) гуруҳ-расмий ҳужжатлар асосида тузилган гуруҳ (низом, штат) ишлаб чиқаришдаги таъминот бўлими, олий ўқув юртидаги талабалар гуруҳи- расмий гуруҳлардир. Бундай гуруҳ аъзолари ўртасидаги иш юзасидан бўладиган алоқалар ўрнатилади, бу алоқалар ҳуқуқликни топшириқ бажаришдаги жавобгарликнинг кам бўлишини кўзда тутди.

ҳам турлича бўлиши мумкин.

Биринчидан баъзи ўқувчиларнинг синфдошлари томонидан рад этилиши улар билан бўладиган мулоқотнинг қизиқарли эмаслиги билан ҳам тушунтирилади.

Иккинчидан ажралиб қолганлик гуруҳдошлари билан алоқа ўрната олмасликка ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Гуруҳлар ёки жамоаларда ўзича бошчилик ролини оловчи шахс фарқланади.

Психологияда бундай шахс лидер дейилади.

Лидер гуруҳни ташкил этиш ва бошқариш учун тайинланиши ёки белгиланиши Норасмий (ноформал) гуруҳ- психологик мотивациянинг ягона йўналиши асосида симпатия қарашларнинг яқинлиги эътиқод асосида вужудга келади. Бунда расмий ҳужжатлар ҳеч қандай кучга эга эмас. Агар симпатия ва ўзаро боғлиқлик йўқолса гуруҳ ҳам тарқаб кетади.

Референт (эталон) гуруҳ-реал ёки ҳаёлан мавжуд бўлган гуруҳ бўлиб, унинг қарашлари қонун-қоидалари намуна бўлиб ҳисобланади. Гуруҳ нормаларини тан оловчи, уларни энг яхши деб ҳисобловчи ва уларга қўшилувчи шахс шу гуруҳга Кириши мумкин. Бунда шахс бу нормаларга қўшилибгина қолмай уларни ҳимоя қилади ва зарур бўлса ташвиқот қилиши мумкин.

Ҳар бир гуруҳ ўзига хос психологик тизимга ҳам эга. Уни ташкил этувчи элементлар нисбатан барқарор бўлиб, улар гуруҳ аъзолари ҳуқ-атворини мувофиқлаштириб туради. Аввало гуруҳнинг мақсадини ажратиш керак.

Мақсад-одамларни жамоа меҳнати атрофида уюштириб, бирлаштирувчи психологик элементдир. Масалан-барча талабаларнинг мақсади-ўқиш, профессионал малака орттириб, мутахассис бўлиб етишиши гуруҳнинг **автономлиги даражаси** ҳам маълум аҳамиятга эга омил, чунки ҳар бир аъзо умумий мақсад асосида бирлашган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бирининг ўз бурч ва вазифалари бор ва у нуктаи-назардан ҳар одам ўз имкониятларини ўзига ишга солиб, ўзаро муносабатларга сабаб бўлади. Гуруҳнинг психологик тизимга таъсир этувчи омилларига яна уларнинг жинсий, ёш жиҳатдан, маълумоти ва малакаси нуктаи-назаридан фарқ қилувчи ва уйғунликни ташкил этувчи омиллар ҳам киради. Гуруҳнинг уюшганлиги ҳам динамик кўрсаткичлардан бўлиб, шу нуктаи-назардан ҳар бир гуруҳ бир-биридан фарқ қилади. Масалан, одамлар ҳамкорликда бажараётган ишнинг қизиқарли, ва ҳамма учун манфаатли эканлиги, гуруҳ меъёрларининг аъзоларининг аъзолар томонидан умуман олганда қабул қилиниши, кадриятлар тизимини тасаввур қилишдаги фикрлар мослиги уюшқоқликнинг мезонларидир.

Гуруҳларни ривожлантириш даражасига кўра бир қанча турларга ажратиш мумкин. Булар:

1. ташкил этилмаган гуруҳлар;

а. ассоциациялар;

б. диффуз гуруҳлар;

2. ташқаридан ташкил этилган гуруҳлар; ташкилотлар- ишлаб чиқариш, ўқув, касаба уюшма ташкилотлари, ҳарбий қисм, турли хил жамиятлар.

3. ичкаридан ташкил этилган гуруҳлар;

а) корпорация;

б) жамоа;

одамлар ижтимоий бирлашмаси ривожланишининг юқори шакли-жамоадир.

Жамоа-бу кишиларнинг фаолиятининг умумий мақсадга эришиш йўлида психологик жиқслиги ва умумий фойдали мотивлар билан тавсифланувчи гуруҳдир.

Жамоанинг муҳим белгиси-мақсад ва вазифаларнинг ижтимоий аҳамиятига эга эканлигидир. Агар бу белги бўлмаса, гуруҳ жамоа деб аталиши мумкин эмас.

Фаолият мақсадга кўра:

а) касбий жамоалар ишлаб чиқариш жамоалари, ижодий, ҳарбий, ўқув жамоалари;

б) ижтимоий ташкилотлар-касаба уюшма, турли хил партиялар, ёшлар ташкилотлари;

в) кўнгилли жамиятлар-илмий, илмий-ташвиқот, ҳарбий, спорт ташкилотлари.

г) ҳаваскор жамоалари-бадий ҳаваскорлик жамоалари, коллекционерлар жамияти кабилар фарқланади.

Бошқа жамоалар тизимида тутуган ўрни ва алоқаларига қараб, бирламчи ва асосий жамоаларда шахс икки хил муносабатда-хизмат юзасидан бўладиган ва шахсий муносабатларда бўлади.

Хизмат юзасидан бўладиган муносабатлар. Гуруҳ таркиби Билан бирга ҳужжатларга қайд этилади. Шахсий муносабатлар шахслараро тизимини ташкил этади.

Гуруҳ аъзолари бир-бирларига нисбатан бир хил ҳолатда бўла олмайдилар. Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ўзининг шахсий ва ишга тааллуқли бўлган сифатларига, ўзининг мавқеига кўра гуруҳдаги шахслараро муносабатлар тизимида муайян ҳолатга эгаллайди.

Ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, айрим кишилар бошқаларга нисбатан кўпроқ обрўга эга бўладилар.

Эксперимент маълумотларга кўра синф жамоасида, яъни 30-40 ўқувчи ичида энг машҳур, обрўлиси 3-4 ўқувчи бўлиши мумкин

Уларнинг машҳурлиги нимага боғлиқ?

Биринчидан бунинг сабаби бу ўқувчиларнинг гуруҳнинг бошқа аъзолари Билан алоқа ўрната олиш малакаларидир.

Иккинчидан шахс ўзининг билими ва малакалари туфайли бу билимлар Билан ўртоқлашиб бошқа кишиларга беғараз ёрдам кўрсатишга интилиш сабабли машҳур бўлиши мумкин.

Учинчидан ташқи кўриниш туфайли ҳам шахс гуруҳда авторитет қозониш мумкин. Бу омилга жисмоний куч кўрсаткичини ҳам киритиш мумкин. Бу омилга жисмоний куч кўрсаткичини ҳам киритиш мумкин.

Гуруҳ ёки жамоадаги баъзи аъзолар шахсий муносабатларда четда қоладилар. Улар бундай аъзолар шахсий ўзаро муносабатларда четда қоладилар. Улар бундай алоқалар ўрнатиш учун ўзларига шерик танлайдилар. Бироқ бу шахс иш юзасидан бўладиган муносабатларга киришадилар, унга берилган ролни яхши бажарадилар. Жамоа бу азонинг шахсий муносабатлари жамоадаги ташқарида яхши ўрнатилади.

Гуруҳдаги шахс яна шундай ҳолатларда ҳам бўлиши мумкин, бунда уни гуруҳдошлар дўстликда шахсий муносабатларда рад этадилар. Гуруҳдаги яккалаб қўйиш (изоляция) ва рад этиш сабаблари мумкин.

Лидер қуйидаги вазифаларни бажаради.

1. гуруҳда мақсадга вазифаларни бажаради.

2. гуруҳ аъзолари ўртасида жавобгарликни тақсимлаш;

3. муайян муҳитни ташкил этиш;

4. гуруҳ аъзоларининг фаоллиги ошириш

Ўзаро муносабатлар моҳасига бўйича лидерларнинг икки тури фарқланади:

1. расмий лидер.

2. норасмий лидер.

Расмий лидер-лидерликка сайланган ёки тайинланган лидер бўлиб, Ушбу жамоанинг фаолиятига расман жавобгар ҳисобланади.

Норасмий лидер-расмий лидерлик мавқеини эгалламаганлигига қарамай, кўпчилик томонидан эътироф этилгач, обрўга эга бўлган лидер.

Лидерлик услублари:

1. авторитар услуб
2. демократик услуб
3. либерал услуб

Демак Айни бир жамоада бир неча лидер мавжуд бўлиши мумкин. Агар жамоада лидерлар кўп бўлса, бу ижобий ҳолат. Лекин бунда лидерларнинг ахлоқий нормалари бир-бирига зид келмаслиги лозим. Лидерларнинг турли-туманлиги жамоа хайитининг турлича бўлишини таъминлайди. Лидерлар ўртасида ўзаро муносабатлар жамоадаги психологик иқлимнинг муҳим томонидир. Бундан ташқари жамоанинг психологик иқлимга жамоа аъзолари ўртасидаги шахсларо муносабатлар ҳам катта таъсир кўрсатади. Бунда жамоа аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг 3 хил даражасини кўрсатиш мумкин:

1. даража-симпатия ёки антипатия асосида вужудга келувчи ўзаро муносабатлар.
2. даража-иш ёки ўқиш юзасидан бўладиган ўзаро муносабатлар.
3. даража-инсоний муносабатлар ёки чуқур ишончга асосланган ўзаро муносабатлар.

Жамоадаги нормал психологик иқлимни белгиловчи бевосита кўрсаткичлар ҳам мавжуд

1. жамоадаги эркинлик атмосфераси.
2. мулоқот турли шаклларнинг мавжудлиги
3. умумий мақсадни тушуниш ва унга эришиш интилиш.
4. фикр-мулоҳазаларни очикчасига айтиш имкониятининг мавжудлиги.
5. танқид қилиш эркинлиги. Низоларнинг ҳам мавжуд бўлиши.
6. жамоа аъзолари ўртасида вазифаларнинг тўғри тақсимланиши
7. бошлиқнинг норасмий лидер бўлиши
8. ходимлар кўнимсизлигининг камлиги.

Булардан ташқари жамоанинг психологик иқлимга бир қанча омиллар таъсир кўрсатиш мумкин.

Ўқувчи талабалар жамоасидаги маънавий психологик иқлимнинг ташкилотчиси-ўқитувчи гуруҳ разбари ҳисобланади. Ҳар бир гуруҳ раҳбари жамоада нормал психологик иқлимни яратиш учун унга таъсир этувчи омилларни яъши билиши зарур. Чунки яхши ташкил этилган жамоада нормал психологик иқлим мавжуд бўлганда гуруҳ аъзоларининг ўзлаштирилиши, тартиб интизоми сақлаши ҳам яхши йўлга қўйилади.

Гуруҳ ва жамоалардаги шахсларо муносабатларни ўрганиш кузатиш, эксперимент турли хил суҳбат методларидан фойдаланилади. Шахсларо муносабатларни ўрганиш методларидан яна бири-социометрия методидир.

Бу методнинг моҳияти шундан иборатки инсон у ёки бу кўрсаткич бўйича гуруҳ аъзоларини танлайди. +илинган танлашлар асосида кишининг гуруҳдаги шахсларо муносабатлар тизимида тутган ўрни ҳақидаги хулоса чиқаради.

Демак социометрия методи ёрдамида гуруҳ аъзолари ўртасидаги симпатия ёки антисимпатияни аниқлаш мумкин, социометрия методни апператив тарзда ўтказиш, унинг натижаларини эса математик равишда қайта ишлаш ва график тарзда ифодалаш мумкин.

Социометрия тадқиқот методи сифатида тан олиш билан бир қаторда унинг баъзи камчиликларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур.

Асосий камчилик шундан иборатки социометрия методи мавжуд муносабатлар тузилишининг сабабларини имконини бермайди. Ушнинг учун ҳам социометриядан олинган маълумотлар кузатиш суҳбат психолог-педагогик эксперимент натижалари билан тўлдириши лозим.

Социометрия методидан гуруҳ жамоа аъзолари ўзаро бир-бирларини яхши билган ҳолатлардагина юзасидан бўладиган шахсий муносабатлардаги ҳақиқий ўрнини аниқлаш бирламчи гуруҳлар мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини топиш, бирламчи гуруҳларнинг пайдо бўлиш ва тарқаб кетиш сабабларини аниқлаш мумкин.

Социометрия методнинг моҳияти шундан иборатки, текширилувчига бирга қилинадиган ишлар ёки гуруҳ аъзоларининг ишларини биргаликда бажаришга хоҳишлари тўғрисида саволлар берилади. Бериладиган саволлар танлаш кўрсаткичлари дейилади. Кучли ва кучсиз кўрсаткичлар фарқланади. Кучлилар чуқур ва барқарор муносабатларни кучсизлари эса юзаки ва беқарор муносабатларни аниқлашга имкон яратади.

Кучли ва кучсиз кўрсаткичлар мазмун жиҳатдан турлича бўлиши мумкин, лекин улардаги умумий нарса-натижа яъни шерик танлашдир. Социометрик тадқиқотдан олинган маълумотлар асосида социограммалар тузилади. Агар гуруҳ аъзоларисони 20 тадан кўп бўлса социометрик матрица тузиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шунингдек натижаларни график равишда занжир, учбурчак ёки юлдузча шаклида ҳам ифодалаш мумкин. Шундай қилиб социометрия методи объектив ва аниқ маълумотлар, яъни шахснинг гуруҳ ҳақи жамоадаги реал ҳолатини ақс эттирувчи маълумотлар олишга имкон беради ва амалий мақсадларда фойдаланиш мумкин

4-мавзу: ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА ШАХСНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

«Шахс» тушунчаси психологияда энг кўп қўлланиладиган тушунчалар сирасига киради. Психология ўрганадиган барча феноменлар айнан шу тушунча атрофида қайд этилади. Инсон руҳий олами қонуниятлари билан қизиққан ҳар қандай олим ёки тадқиқотчи ҳам шахснинг ижтимоийлиги айнан жамият билан бўлган алоқаси масаласини четлаб ўтолмаган.

Шахс-ижтимоий ва шахслараро муносабатларнинг маҳсули, онгли фаолиятнинг субъекти бўлмиш индивиддир. шахсга тааллуқли бўлган фазилятлардан энг муҳими шуки, у шу ташки, ижтимоий таъсирларни ўз

онги ва идроки Билан қабул қилиб (объектни), сўнгра шу таъсирларнинг субъекти сифатида фаолият кўрсатади.

Шахс ижтимоий ҳуқуқига турли ташқи кучлар, ижтимоий муносабатлар мажмуи таъсир қилади: сиёсий, мафкуравий, иқтисодий, маънавий, ахлоқий ва бошқалар.

Шахс турли ижтимоий муносабатлар тизими таъсирида бўлади ва кўплаб ижтимоий институтлар оила, маҳалла, санъат, маданият ва бошқалар Билан боғлиқ бўлади. Бу таъсирлар моҳиятан аслида жамият аъзолари бўлмиш шахслар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг айрим алоҳида йўналишларини белгилаб беради.

Шахс-жамият аъзоси сифатида турли хил муносабатлар, аввало, моддий бойликларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келувчи муносабатлар соҳасидаги таъсирида бўлади. Шахснинг психологияси унинг озодлиги, эзилувчи эканлигига, сиёсий ҳуқуқларга эга ёки эмаслигига ижтимоий ҳаёт масалаларини муҳокама қилиш ёки ҳукмрон синфнинг иродасини бажарувчи эканлигига боғлиқ

Шахс шунингдек ғоявий муносабатлар таъсирида ҳам бўлади. Жамият ҳақидаги ғоялар тизими шахснинг психологияси, унинг дунёқараши, ижтимоий установакаларини шакллантиради.

Ижтимоий установакалар- соф психологик маънода янгича тафаккур ва Дунёқарашни шакллантирувчи ва ўзгартирувчи ижтимоий психологик механизмдир. Бу-шахснинг атроф-муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ходисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарзда идрок этиш, қабул қилиш шва улар Билан муносабатлар ўрнатишга руҳий ички ҳозирлик сифатида одамдаги Дунёқарашни ҳам ўзгартиришга алоқадор категориядир.

Ижтимоий фанларни ўзлаштиришда шахсга ижтимоий тараққиётда ўз ўрнини англашга ёрдам беради. Жамият мактабдаги таълим ва тарбия, радио, телевидения ва бошқа оммавий ахборот воситалари ёрдамида шахсга ғоявий таъсир ўтказилади.

Шахснинг ижтимоий муносабатлар маҳсули дейилишининг энг асосий сабаби-унинг доимо инсонлар даврасида, улар билар ўзаро таъсир доирасида бўлишини англатади. Бу шахснинг энг етакчи ва нуфузли фаолиятларидан бири мулоқот эканлигига ишора қилади. Мулоқот жараёнида кишилар ўзаро бир-бирларига таъсир этадилар. Ва унинг натижасида жамиятга, инсонларга шахсий сифатларга нисбатан қарашлардан психологияси установака ҳамда бошқа муносабатларда умумийлик таркиб топади.

Шахснинг мулоқот доирасига қанчалик кенг бўлса унинг, ҳаётининг турли соҳалари Билан алоқаси шунчалик турли-туман бўлади, шахс ижтимоий муносабатлар дунёси қанчалик чуқурроқ кира олса унинг маънавий дунёси ҳам бой бўла боради. Шахснинг позицияси-бу унинг муносабатлари тизимидир. Шахснинг психик хусусиятлари инсонинг ижтимоий тажрибаси, унинг ижтимоий установакаларини белгилайди.

Шахснинг шаклланишини у яшайдиган жамият шароитлари у оладиган таълим тарбия белгилашади.

Демак инсон шахс сифатида ижтимоий ҳал қилувчи таъсири остида таркиб топади. Тажрибанинг кўрсатишича инсоният жамиятдан ташқарии гўдак ҳақиқий тараққиё этган инсон шахс бўла олмайди. Ҳар бир бола яшайдиган ижтимоий муҳит бир эмас балки бир неча қаватдан (зондан) иборат. Энг яқин ва биринчи қават оилавий муҳитдир. Оилага қараганда кенгроқ қаватни боланинг ўртоқлари, тарбиячилари муаммолари ташкил қилади. Ва ниҳоят энг кенг қават-ижтимоий муҳит ҳисобланади. Ундан ташқарии бевосита ҳатти- ҳаракат намуналари, алоҳида кишиларнинг мулоҳазалари орқали эмас балки китоб ва газета, радио, кино, телевидение, жамиятда ўрнатилган қонун-қоида, одатлар, ахлоқ талаблари, маънавият, миллий қадриятлар орқали амалга оширилади. Бироқ агар боланинг шахсий фаоллиги мавжуд бўлмаса, муҳит унинг тараққиётига таъсир кўрсата олмайди. Фақат ўзининг шахсий фаоллигини кўрсатгандагина бола атроф-муҳитнинг таъсирини ҳис қилиши, шундагина унинг расмий хусусиятлари намоён бўлиши мумкин

Шахс, унинг дунёни билиши, ўзини ва атрофидаги инсоний муносабатларни англаши, тушуниш ва ўзаро муносабатлар жараёнида ўзидаги такрорланмас индивидуалликни намоён қилиш ҳамда Ушбу жараёнларнинг ёшга ва жинсга боғлиқ айрим жиҳатларни таҳлил қилиш бизга умумий равишда шахс-жамиятда яшайдиган ижтимоий мавжудотдир, деган хулосани қайтаришга имкон беради. Яъни, у туғилган онидан бошлаб ўзига ўхшаш инсонлар қуршовида бўлади ва унинг бутун рухий имкониятлари ана шу ижтимоий муҳитда намоён бўлади. Чунки агар инсоннинг онтогенетик тараққиёти, яъни туғилган онидан то умрининг охиригча бўлган тараққиёти даврига эътибор берадиган бўлсак, ўзига ўхшаш мавжудотлар даврасига тушади ва кейингина ижтимоий мулоқотнинг барча кўринишларининг фаол объекти ва субъектига айланади. Шу нуқтаи-назардан, ҳар биримизнинг жамиятдаги ўрнимиз, унинг қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятга қўшилиб яшашимизнинг психологик механизмлари фаннинг муҳим вазифаларидан биридир. Бу жараён психологияда ижтимоийлашув ёки социализация деб юритилади. Ижтимоийлашув ёки социализация-инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Демак, инсон-фаол мавжудот. Унинг тарбиявий таъсирлари муҳит таъсирининг пассив объекти эмас шунинг учун ҳаётнинг ташқи шароитлари ташқи таъсирлари инсон шахси бевосита, балки унинг муҳит билан ўзаро таъсири жараёни орқали унинг шу муҳитдаги фаолияти ёрдамида белгилайдилар.

Шу туфайли муҳит тарбиявий таъсир ҳақида гапирганда уни инсоннинг ташқи муҳит билан фаол таъсир жараёни тарбияланувчининг фаол ўзаро алоқаси сифатида тушуниш керак.

Инсоннинг индивид сифатидаги ҳамда ижтимоий муносабатлар субъекти яъни объектив дунёни фаол акс эттирувчи мия хусусияти ўртасида

узвий боғланиш мавжуд. Индивд психикаси эга. Шу Билан бир қаторда индивид шахс сифатида яъни ўз табиатига кўра ижтимоий шахслааро муносабатлар субъект ҳам ҳисобланади. Шундай қилиб шахс ва психикаси ўртаси узвий алоқа мавжуд, яъни улар бир-бирлари Билан чамбарчас боғланган. Аммо бу субъект шахси Билан унинг психикаси айнан бир нарса дегани эмас М: ёқимли (аттракция)- бу инсон шахси характерисикасидир. Бироқ бу хусусият инсон психикасининг характеристикаси сифатида қарши мумкин эмас. Чунки бу инсон бошқалар учун ёқимли ва шу кишилар психикасида онгли ёки онгсиз равишда ёқимли инсонга нисбатан эмоционал муносабат, муайян установка шакланади. Инсоннинг ёқимлиги унда кўрсатилган ҳар қандай таҳлил ҳам нима учун баъси жамоаларда ушбу субъекти ёқимли бошқаларида ёқимсиз шахс сифатида намоён бўлишини тушунтириб Бера олмайди. Бу саволга жавоб бериш учун Ушбу жамоалар ижтимоий-психологик таҳлил қилиши зарур. Шундай таҳлил натижасида шахсни тушуниш учун яратилади. Демак гуруҳнинг ривожланиш даражасини аниқламасдан туриб шахснинг ёқимлик ёки ёқимсизлиги сабабларини аниқлаш мумкин эмас.

Шахснинг ривожланиш жараёни инсоннинг индивидуаллиги характерловчи эмоционал ва иродавий билиш жараёнларининг ривожланиши сифатида қарамаслиги керак. Шахс гуруҳда яъни манна шу гуруҳда ўрнатилган ўзаро муносабатлар ва мулоқот таъсирида ривожланади. Демак, гуруҳнинг тараққиёти шахснинг гуруҳда ривожланиш омили сифатида намоён бўлади. Индивид ўзига хос эҳтиёж, яъни индивидуал хусусиятлар шахс бўлиш эҳтиёжи қондирилишини таъминлайди ва турли ишларни амалга оширишга имкон яратади. Ушбу ривожланиш даражасига эга бўлган гуруҳ жамоалар катта аҳамиятга эга. Шахс ривожланишини Янги ижтимоий муҳитга кўшилиш ва у Билан бирлашиш сифатида тасаввур қилиш мумкин. Бу муҳитнинг стабиллиги турлича бўлиши мумкин. Шартли равишда бу муҳитни доимий ўзгармас деб қаратилади (масалан, мактабнинг биринчи синфи, ишлаб чиқариш бригадаси, ҳар бир қисми ва х.) нисбатан барқарор бўлган муҳитда шахснинг ривожланиши 3 та босқичини босиб ўтади. Булар-адаптация, индивидуализация ва интеграция босқичларидир.

5-мавзу: ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА МУЛОҚОТ МУАММОСИ

Мулоқот психология фанининг энг муҳим тушунчаларидан биридир. Ижтимоий-психологияда мулоқот ўринлардан бирини эгаллайди. Мулоқот «фаолият» тушунчаси Билан узвий боғланган. Мулоқот фаолият турларидан бири сифатида қаралади. Мулоқот биргаликдаги фаолиятга бўлган эҳтиёжлар туфайли туғилувчи жараёндир. А.В.Петровский таъбири Билан айтганда ,

мулоқот биргаликдаги фаолият эҳтиёжлари натижасида вужудга келувчи, кишилар ўртасида алоқа ўрнатиш ва ривожлантиришнинг кўп қиррали жараёнидир. Бироқ, мулоқот фақат биргаликдаги фаолиятга эҳтиёж туфайли туғулувчи жараён эмас, балки у шахслааро ўзаро таъсир жараёни ҳам. Мулоқотнинг тузилишини когнитив-ахборот, бошқарувчанлик, аффектив эмпатия, ижтимоий-перцептив томонлар ташкил этади.

Ҳар қандай фаолият ҳам ижтимоий табиатга эга ва кишилар ўртасида турлича тақсимланган. Шунинг учун фаолиятни ташкил этиш учун кишилар ўртасидаги мулоқотни талаб қилади. Айнан катталар билан бўладиган мулоқотгина бола ижтимоий-тарихий тарихини ўзлаштиради. Мулоқот кишиларнинг ҳар қандай ўзаро таъсири эмас, балки шундай ўзаро таъсирки, бу жараёнда унинг ҳар бир қатнашчиси фаол бўлиб, субъект сифатида, шахс сифатида намоён бўлади. Мулоқот инсоннинг ўзига хос эҳтиёжини, бошқа заруриятлар озиқ-овқатга, иссиқликка, таъсиротлага фаолликка, хавфсизликка интилиш каби эҳтиёжлардан фарқланувчи эҳтиёжни қондиришга қаратилган. Мулоқотга эҳтиёж ўзини ва бошқа кишиларни шахс сифатида англашга, айнан бошқа кишиларга ва ўз-ўзига баҳо беришга қаратилишида ифодаланади. Шунинг учун бунда охириги психологик махсулот-бошқа кишининг ва ўзининг образи бўлиб, шу туфайли инсон фаолиятини бошқаради.

Мулоқот боланинг дунёга келиши билан дарҳол вужудга келмайди. Балки аста-секин таркиб топа бориб, бола 2 ойлик бўлганида намоён бўлади. Мулоқот нормал нерв системасига эга бўлган барча болаларда нормал тарбия шароитларида мавжуд бўлади. Гўдаклик даври мулоқот учун тайёргарлик босқичи бўлиб, бу давр давомида бола катталарни ажратишга ўрганади. Диққатни ката кишига қарата олиш таркиб топаётган мулоқотнинг белгиси бўлиб хизмат қилади. Демак, мулоқот мақсадга қаратилган тарбия асосида ривожлантирилиши зарур.

Шундай қилиб, мулоқот кишилар ўртасидаги ўзаро таъсирнинг муҳим шакли бўлиб ҳисобланади. Мулоқот бу кишилар ўртасидаги алоқа. Бу алоқа натижасида бир кишининг бошқа бир кишига таъсир этиши амалга оширилади. Мулоқот ёрдамида кишилар турли хил фаолиятни ташкил этадилар, ахборот билан алмашинадилар, ўзаро бир-бирини тушунишга эришадилар.

Биргаликдаги фаолият мулоқот бўлишини талаб этади. Айнан биргаликдаги фаолиятда инсон бошқа кишилар билан ўзаро таъсирга киришади, улар билан турли-туман алоқалар ўрнатади, зарур натижага эришиш учун биргаликда ҳаракатлар қилади. Бу ерда мулоқот фаолиятининг таркибий қисми сифатида намоён бўлади. Фаолиятнинг барча турларида мулоқот уни режелештиришини амалга ошириш ва назорат қилишни таъминлайди. Мулоқот шахснинг ривожланишида ката аҳамиятга эга. Мулоқотсиз шахснинг таркиб топиши, шаклланиши мумкин эмас. Айнан мулоқот жараёнида тажриба ўзлаштиришлади, билимлар тўпланади, амалий кўникма ва малакалар шаклланади, эътиқод ва қарашларга эришилади. Фақат мулоқот жараёнларидагина маънавий эҳтиёжлар,

ахлоқиё, сиёсий ва эстетик ҳислар таркиб топади, характер шаклланади. Инсоний мулоқот ва жамиятнинг тараққиёти мураккаб жараёнدير. Мулоқот имкониятлари жамият ривожланиши билан кенгайиб боради. Шу билан бирга маълум жамиятнинг тараққиёти кишилар ўртасида бўладиган мулоқот, алоқага ёки бошқа жамиятлар билан бўладиган муносабатларга боғлиқдир.

Мулоқотнинг мақсади ва унинг қай даражада амалга оширилишига кўра самарадорлиги ҳақида фикр билдириш мумкин.

Муомала киришувчи томонларнинг ўзаро бир-бирларини тушунишга олиб келувчи йўл ёки мааром ўз навбатида ўша шахсларнинг ўзаро бир-бирларини мавқе бўйича билишни таъминлайди. Мулоқотнинг психологик тизимидан шу нарса маълумки, унинг уч асосий қисми, яъни муомала субъектларининг ўзаро бир-бирлари билан ахборот, ҳиссий кечинмалар ва фикр алмашинуви таъминловчи коммуникатив, ўзаро бир-бирларининг хулқ-атворларига таъсирларини белгиловчи интерактив ва бир-бирларини тўғрироқ, Аниқроқ идрок қилиш ва баҳолашларни таъминловчи перцептив томони мавжуд. Ушбу тизимнинг ҳар бир томон муомаланинг зарурий ва муҳим таркиблари ҳисобланиб, унинг учинчи бўлаги шахслараро таъсир ўтказиш учун жуда муҳим муомалага киришувчи шахслар бир-бирларини яхши тушунишлари учун, аввало суҳбадошнинг юзи, ҳиссий кечинмаларини идрок қилган ҳолда фикран унинг мавқеида тура билиши, унинг ўрнида ҳис қилиб ўзида ҳукм сураётган ҳис туйғулар доирасида унинг ҳолатига интилиш (идентификация), қолаверса, бу жараёнда индивидуал ва ижтимоий онгда мавжуд бўлган мутлоқ стереотин, онгда ўрнашиб қолган тасаввурларда фойдаланиши (стереотинизация) ушбу жараён тўғри кечишини таъминлаб туради.

Мулоқот жараёнининг самарадорлигини таъминловчи ижтимоий психологик омиллар ичида шахснинг мулоқот маромини эгаллаш кўрсаткичи муҳим ўрин тутаяди. Бу сифат мулоқот саводсизлигига зид бўлиб охириги ҳислат қуйидаги омилларга боғлиқ.

1. Ўзгалар мавқеида тура олмаслик, уларнинг ҳиссий кечинмалари, туйғулари ва муносабатларига бефарқлик;

2. Ўз ҳис-туйғулари ва муносабатларини бошқара олмаслиги, ўзига-ўзи маъсулиятнинг йўқлиги, ўз-ўзини таҳлил қилиш имконининг заифлиги;

3. Суҳбатда ҳар бир инсон учун бир қарашда табиий ҳисобланган нутқ қобилятнинг йўқлиги яъни фикр-мулоҳазалардаги мантиқ ва узвийликнинг мавжуд эмаслиги;

4. Эшитиш қобилятининг кучсизлиги, яъни бировга мурожаат маъносида гапириш қанчалик буюк фазилят ва маъсулиятли фаолият бўлса, ўзгаларни суҳбатдошни тинглаш ҳам шахсдан қатор сифатларни талаб қиладики, тинглай олиш ўқуви ҳам суҳбатни ўзига оғдиришнинг муҳим омилдир.

Бу омилларнинг кучига эътиборсизлик, ўзгалар мавқеида тураолмаслик момалада субъектив ҳодисани келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам тўғри

йўлга қўйилган самарали мулоқот ва уни таъминловчи воситалар икки асосий камчиликни бартараф этишга хизмат қилади:

-ҳар бир шахс тафаккурнинг муқобил бўлиши мумкинлигини англаши, яъни суҳбатдош аввал бошдан ўзгаларга ҳам ўзининг фикрига қарама-қарши фикр бўлиши мумкинлигини тушуниши ва бу нарса билан ҳисобланиши зарурлиги;

-ўз фикрлари ва ҳаракатларининг мотивлари уларнинг асл сабабларини англаш имконияти: яъни ҳар бир шахсда ўз шахсий тажрибаси, ҳаётда субъектив муносабатлари оқибатида «Эго»-эҳтиёжлар мажмуи шаклланиб борадики, у бошқалардаги айнан шундай эҳтиёжлардан қарама-қарши ёки қисман зиддиятли бўлиши мумкин.

Муомаланинг самарадорлиги ва унинг омиллари тўғрисида гаприганда унинг стратегияси ва тактикаси тушунчаларига бироз изоҳ бериш жоиз. Муомала стратегияси деганда унинг қандай шаклда ўтиши тушунилади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда унинг қуйидаги шакллари фарқланади: диалог ёки монолог; очиқ ёки интим (сирли яширин); ролли ёки шахсий норасмий кабилар.

Муомала техникаси деганда, унинг самарасини таъминловчи психологик омиллар, воситалар, усуллар тушунилади. Бу шахс ёки гуруҳнинг коммуникатив малакалари ёки кўникмалари йиғиндисидан иборат бўлиб, энг аввало нутқ қобилияти ёки эшитиш укуви уларнинг жозибали ва таъсирчан чиқишида қўлланадиган барча ҳиссий эмоционал ва психологик характерологик услублари киради. Бундан ташқари мулоқот техникаси деганда ушбу жараёнда бевосита иштирок этаётган ёки аниқроқ қилиб айтганда қўлланиладиган нутқий вербал ёки аниқроқ қилиб назарда тутилади. Маълумки, одамлар ўзаро мулоқотга киришганда энг самарали ва табиий сўзлашиш воситаси бўлмиш нутқдан фойдаланадилар, унинг таъсирчанлиги ва кучи табиий ўша сўзловчиларнинг малакаларига, тажрибасига ва омилкорона фойдалана олишларига боғлиқ. Ўзбек тили шу қадар жозибали, гўзал ва бойки, нотиклик маҳорати унинг барча имкониятларидан ўз ўрнида ва моҳирлик билан фойдаланишига боғлиқ. Лекин ана шу мулоқот ўз навбатида уни ҳиссий жиҳатдан тилига боғлиқ, лекин ана шу нутқсиз-новербал воситалари билан бойитиладики, унга ўша суҳбатдошларнинг бир-бирларига нисбатан фазовий жойланишларидан тортиб, то товушлар, интонациялар, тўхталишлар, оҳанглар ва эмоционал қўллаб-қувватлаш механизмлари киради. Мулоқот сўзлаш санъати билан бир қаторда эшитиш укуви ва техникаси ҳам ката аҳамиятга эга, зеро эшитиш ёки тинглашнинг ҳам ўзига хос нозик томонлари мавжуд. Аввало эшитиш ёки тинглаш гапириш учун мавжуд ёки тинглаш эса тушуниш учун даркор. Бу икки ҳолатда тингловчининг юз ифодасидан тортиб, то суҳбатдошини фикр алмашиши учун тинглаганда унинг диққати шу даражада таранг бўладики, натижада у то бирор лўкма ёки аниқ бир фикрни тугатмагунча, уни тинглайверади. Иккинчи ҳола ахборотни тушуниш учун ишлатилади, бунда тингловчининг суҳбатдошга нисбатан мавқеи олдингисидан анча суст кечади.

Тинглаш техникасининг икки босқичи фарқланади:

- 1) қўллаб-қувватлаш босқичи;
- 2) шарҳлаш босқичи.

Биринчидан моҳияти асосан суҳбатдошга ташаббусни бериш ва унинг фикрларини охиригача баён этишга имконият бериш бўлиб, бунда бир қанча воситалар қўлланилади. Булар-«акс-садо»-ҳар бир жумла ёки фикр охирида унинг охирги сўзларини қайтариб туриш: маъқулловчи ёки эътироз билдирувчи лўқмалар қайтарилувчи сўзлар билан суҳбатдош фикрларини ҳиссий маъқуллаш. Масалан, «қаранг-а», «қойил», «йўғ-э» кабилар; «чорлаш ва қувватлаш» воситаси ҳам айрим лўқмалардан иборат бўлади, масалан, «кейин нима бўлади», «яна-чи», «яшанг» сингарилар; «аниқлик киритувчи саволлар», масалан, «нима демоқчисиз» ёки «аниқ мақсадингиз нима экан, ўзи» ва хоказо; «қўшимча лўқмалар»-бунда гапнинг мазмунидан келиб чиқиб айрим аниқликлар киритилади.

Шарҳлаш-бу сўз мавқеи ва муносабатини тўлароқ баён этишга ҳаракат қилади. Бунда тингловчи танқидий мулоҳаза ҳам билдириши мумкин, ёки аниқ фикрни маъқуллайди, эътироз билдиради. Бундан ташқарии, тинглаш жараёнида суҳбатдошнинг фкрларини таҳлил қилиши, маслаҳат билдириши, суҳбатдош фикрларини ўз сўзлари билан қайтаришга ёки айтганларининг йўналишини ўзлаштириш мақсадида бошқа предметга кўчириши ёки ҳазилга айлантириши мумкин. Булар суҳбанинг жонли, мазмунли, самарали бўлишини таъминлайди. Шундай қилиб, мулоқт уч хил йўналишда тушунилиши мумкин:

- 1) мулоқот- инсон фаолиятининг мустақил тури сифатида;
- 2) мулоқот-инсон фаолияти бошқа турларининг атрибути сифатида;
- 3) мулоқот-субъектларнинг ўзаро таъсири сифатида.

Мулоқот кўп жиҳатдан мулоқотнинг ижтимоий-психологик механизмларини самарали қўлланилишига боғлиқ. Мулоқотнинг бу вазиятларини психология ёрдамида бошқаришга ўрганишдир. Мулоқотнинг муҳим ижтимоий психологик механизмлари ишонтириш, тақлид, уқтириш.

Ишонтириш-у ёки бу мулоҳаза ёки хулосани мантииқий асослаб бериш жараёнидир. Ишонтириш ҳам суҳбат ёки тингловчилар онгини шундай ўзгартиришни назарда тутадик, у мазкур нуктаи-назардан ҳимоя этиш ва шунга мувофиқ ҳаракат қилишга тайёргарлик вужудга келтиради. Ишонтириш- шах сёки гуруҳга таъсир этиш усули бўлиб, у шахснинг ҳам аклий ҳам ҳиссий соҳаларига даҳлдор.

Тақлид қилиш психик таъсирнинг бир тури сифатида асосан индивид томонидан ҳулқ-атвор, ҳатти-ҳаракат, юриш-туришнинг муайян ташқи хусусиятларини тақрорлашга қаратилгандир.

Бир одамнинг бошқа одамга ёки одамлар гуруҳига сўзлар ва бу сўзларда ифодаланган фикрлар ҳамда иродани нотанқидий идрок этишга қаратилган психик таъсир-уқтиришдир. Уқтиришнинг моҳияти шундаки, тингловчининг гапираётганда тўла ва сўзсиз ишончи мавжуд, гапираётган одамнинг сўзлари тингловчида гапираётган одам назарда тутган тасаввурлар, образлар ва ҳис-туйғулар уйғотади, уйғотилган тасаввурларнинг

тўла равшанлиги ва сўзлиги шундай ҳаракатлар қилиш заруратини келтириб чиқарадики, бу тасаввурлар бошқа шахс воситасида эмас, балки тингловчининг ўзида бевосита кузатиш ёки билиб олиши орқали қилинади. Уқтиришга берилиш- одамга хос бўлган психик хусусиятлардан бири, одамларнинг мулоқотдаги ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнларидан бири сифатида уқтириш ихтиёрий ва ихтиёрсиз, бевосита, билвосита бўлиши мумкин.

6-мавзу: ОИЛАВИЙ ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАР ПСХОЛОГИЯСИ

Шахснинг тараққиёт даставвал оилада амалга ошади. Оила инсон шахси асосий хусусиятларини шакллантирувчи энг муҳим ҳисобланади. Оила-бу борада ўзаро яқин одамларнинг маънавий жиҳатдан бирлиги ҳамда ўзаро тушуниши гарови, инсон ҳаёти мазмунининг муҳим бирлиги томони бўлган ижобий эмоционал интим муносабатлар манбаи.

Оила аъзоларининг фаолияти турли туман ўзаро муносабатлар ва ўзаро таъсирдан иборат бўлиб, улар оилавий ҳаётнинг турли соҳаларини- хужалик, ахлоқий, интим томонларини ўз ичига олади ҳамда оиладаги мажбуриятларни тақсимланишини талаб қилади.

Оиладаги биргаликда фаолият унинг аъзолари, катталар ва болалар ўзаро муносабатларни белгилайди. Агар биргаликда фаолият мавжуд бўлмаса, ёки кучсиз бўлса, бу ҳолда оилавий муносабатларда муҳим деформация (бузилиш) вужудга келади. Бу ўз навбатида бола шахси тараққиётига таъсир этади.

«Оила» тушунчаси шахс учун қандай мазмунга эга. Бола учун оила-бу унинг ота-онаси, ака-укалари, буви ва бувалари, қариндош-уруғлари бўлиб, улар бола тарбиясида муайян даражада иштирок этадилар. Ёшлар учун, яъни энди оила қурганлар учун оила-бу аввалом бор рафиқаси, болалари, ота-онаси, қариндошлари.

Оила ундаги эр-хотин муносабатлари масаласи бир қанча диний, илмий, оммабоп асарларда етарлича кенг батафсил баён қилинган. М: «Авесто»да ҳам бу масалалар ўз ифодасини топган. Унда аёлга муносабат, аёлнинг роли вазифалари, никоҳ шартномаси, ҳуқуқий, ижодий, ижтимоий, ақлий томондан эр –хотинларнинг тенг ҳуқуқлиги, оиланинг мустақамлиги таъсир этувчи омиллар: ажралишларга муносабат, рашк, эркак ва аёлнинг манфаатлари каби масалаларга алоҳида тўхтаб ўтилган. «Авесто» да кўрсатилишича оилада ота етакчилик вазифасини ўтайди. Диққатга сазовор жиҳат шундан иборатки бунда аёлнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ўша даврда ҳам қонун даражасида кўрилган.

Оила тўғрисидаги тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун унда ўрнатиладиган ўзаро муносабатларни ҳисобга олиш зарур. Булар:

1. эр-хотин
2. фарзанд ота-она

3. ота-она-фарзанд типдаги ўзаро муносабатлар бўлиб, оиланинг ижтимоий-психологик бирлигини ташкл этади. Манна шу ўзаро муносабатларнинг барчаси мавжуд бўлган оила тўлқонли оила деб ҳисобланиш мумкин.

4. фарзанд-фарзанд

Оиланинг турли мезонларга кўра бир қанча турларини фарқлаш мумкин.

1. Тўлиқликка кўра; а) тўлиқ, б) нотўлиқ, в) қайта тузилган оилалар.
2. Бўғинларга кўра; а) нуклеор (ота-она ва болалар) б) кўп бўғинли (икки ва ундан ортиқ авлод оилалар бирга яшаса) оилалар.
3. Фарзандлар сонига кўра;
а) фарзандсиз; б) бир бола; в) икки бола; г) 3-4 бола д) 5 ва ундан ундан ортиқ болали оилалар.

4. Эр хотиннинг ижтимоий келиб чиқишига кўра

- а) ишчилар;
- б) дехқонлар;
- в) хизматчилар;
- г) зиёлилар оиласи;
- д) тадбиркорлар;
- е) аралша турдаги оила

5. Регионал жиҳатларга кўра:

- а) шаҳар, б) қишлоқ, в) аралаш типдаги оила

6. оилада эр-хотин орасидаги муносабатларга кўра;

- А) авторитар Б) демократик В) либерал Г) аралаш типдаги оила;

Булардан ташқарии ёшига кўра, никоҳдан қоникқанлик даражасига кўра, миллатига кўра, эр-хотиннинг маълумот савиясига кўра ва бошқа кўрсаткичлар бўйича оила турлари фарқланади.

Оила жамиятнинг бир бўлаги сифатида одамлар орасидаги муносабатларнинг бошқарувчиси бўлиб ҳисобланади. Жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий нормалар ва маданият намуналари эр-хотин ўртасидаги муносабатлар қандай бўлиши керак, ота ёки она билан фарзандлар, ўғил ёки қиз билан қарии ёшдаги ота-оналар ўртасидаги муносабатлар қандай бўлиши керак, ота ёки она билан фарзандлар, ўғил ёки қиз билан қарии ёшдаги ота-оанлар ўртасидаги муносабатлар учун эталон бўлиб хизмат қилади.

Ҳар бир оила ижтимоий тизим сифатида жамият олдида маълум бир функциялари ҳақида гапирганда, бир томондан жамиятнинг оилага таъсирини, иккинчи томондан эса умумий тизимда оиланинг ўрнини,

оиланинг ҳал қиладиган ижтимоий вазифаларини бажаради; иқтисодий, репродуктив фелициотологик ва бошқалар.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳозирги замон оиласида эмоционал ва ижтимоий-психологик жараёнларни қондириш вазифасининг аҳамияти ортиб бормоқда, ҳатто соф моддий табиатга эга бўлган вазифаларда ҳам ҳиссийлик кўпроқ ривожланиб бормоқда, ҳиссий эмоционал алоқаларнинг аҳамияти шаҳар оилаларида кучлироқ эканлиги англаб бориш мумкин. +ишлок оилалари эса шаҳар оилаларига қараганда жамиятнинг ишлаб чиқарувчи бўғинлигини ишлаб чиқарувчилик вазифасини кўпроқ сақлаб қолмоқда.

Оиланинг иқтисодий функцияси унинг асосий вазифаларидан биридир. Оила иқтисоди, бюджети, даромадини режали сарфлаш, кундалик харажатга, зарур буюмларга пул ажратиш, маблағ йиғиш, режали рўзгор юритиш эр-хотиннинг ката тажриба, малакага эга бўлишига боғлиқ. Шунингдек оилада ўсаётган фарзанд ҳам манна шу малака ва кўникмаларга эга бўлиб бориши зарурлигини унутмаган ҳолда ўғил-қизга иқтисодий масалаларни ҳал этишни ўргата бориши лозим.

Оиланинг репродуктив (жамиятнинг биологик узлуксизлигини таъминлаш, болаларни дунёга келтириш) вазифасининг асосий моҳияти инсон наслини давом эттиришдан иборатдир.

Оиланинг вазифаси фақатгина Янги авлодни дунёга келтирибгина қолмасдан, инсоният пайдо бўлган даврдан бошлаб таништирган ҳолда, уларнинг саломатлигини сақлашдан ҳам иборатдир.

Болаларнинг ақлий, жисмоний, ахлоқий эстетик тарбиясига оилада асос солинади. Мустақилликка эришгач, миллий қадриятларнинг тикланиши ва миллий урф-одатларимиз, анъаналаримиз бу борада ката аҳамиятга эга, жамиятнинг муҳим вазифаси даражасига киради. Оиланинг коммуникатив вазифаси оила аъзоларининг ўзаро мулоқот ва ўзаро тушунишга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Ўзбек оиласининг ўзига хос хусусияти; кўп авлодлилик, кўп фарзандлилик кабилар бундай оилалар аъзолари ўртасида мулоқотни тўлароқ амалга оширишига асос бўлади, уларнинг ўзаро мулоқотга бўлган эҳтиёжларини қондиришда муҳим рол ўйнайди.

Оиланинг рекреатив функцияси-ўзаро жисмоний, моддий, маънавий ва психологик ёрдам кўрсатиш, бир-бирининг саломатлигини мустаҳкамлаш, оила аъзоларининг дам олишини ташкил этиш демакдир.

Ҳозирги замон оиласининг тобора аҳамияти ортиб бораётган функцияларидан бири унинг фелициотологик вазифасидир. Шахсий фарвонликка эришишга интилиш оилавий муносабатлар тизимида кўп жиҳатдан ҳали омил бўлиб бормоқда.

Оиланинг регулятив вазифаси оила аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни бошқариш тизимини, шунингдек бирламчи ижтимоий назоратни, оилада устунлик ва обрўни амалга оширишни ифодалайди. Бунда катталар томонидан ёш авлодни назорат қилиш ва уларни моддий ҳамда маънавий томондан қўллаб-қувватлаш назарда тутилади.

Оиланинг редакция вазифаси-оила аъзоларининг жинсий, эмоционал фаолиятини, рухий-жисмоний қувватини, меҳнат қобилиятини Яна қайта тиклаш демакдир.

Демак, оила жамиятнинг бир бўлаги асосий ячейкасидир. Шунинг учун оиланинг ўз вазифаларини муваффақиятли бажариши нафақат унинг ички ҳолатига шу билан бирга жамиятни соғломлаштириш учун оиланинг ўз вазифаларини муваффақиятли бажариши нафақат унинг ички ҳолатига шу билан бирга жамиятни соғломлаштириш учун, энг аввало, муносабатларни йўлга қўйиш, оиланинг фақат ички муаммоларинигина эмас, балки умумижтимоий муаммоларни ҳам ҳал қилишга ҳисса қўшишини таъминлаш зарур.

7-мавзу: Фаол ижтимоий психологик методларнинг турлари ва хусусиятлари

Ижтимоий психологияда фаол ижтимоий психологик тайёрлов методлари деганда, аввало шах сёки гуруҳни самарали мулоқот малакаларига ўргатиш ва улардаги коммуникатив билимдонликни ошириш усуллари тушунилади. Демак, инсон ўз ҳаётида шахсий тажриба, ижтимоий малака ва кўникмаларни орттириб бориши жааёнида ҳосил бўладиган стихияли, бевосита шаклланадиган ижтимоий билимдонлик ёки коммуникатив саводхонликдан фарқи ўлароқ, фанда Ушбу жараёнларни мақсадли шакллантириш, шахс ва яхлит гуруҳ фаолиятига тааллуқли ижтимоий фазилатларни тезлаштириш учун қўлланиладиган услублар мажмуи мавжуд. Баъзи адабиётларда уларни қисқача қилиб, ижтимоий психологик тренинг (ИПТ) деб аташади. «Тренинг» тушунчаси инглизча «ўргатиш», «Машқ» деган маънони англатиб, ижтимоий психологик тренинг-бу турли ижтимоий фаолият соҳаларига шахсни тайёрлашдан иборат бўлиб, бунда асосий эътибор шахс ёки яхлит гуруҳнинг мулоқот ёки коммуникатив фаолияти соҳасидаги билимдонлик даражасини мақсадга мувофиқ тарзда ошириш жараёнини акс эттиришдир. Масалан, кўплаб олийгоҳларда ижтимоий фаолиятнинг у ёки бу соҳалари учун мутахассислар тайёрланади. Лекин уларнинг келгуси фаолиятларида одамлар билан мураккаб муносабатларга ўргатиш, ўзини ва ўзга шахслар ҳамда яхлит ижтимоий гуруҳлар фаолиятларини бошқаришга машқлантириш ва зарур ижтимоий малакаларни орттиришга қаратилган тадбирлар ва тайёргарлик мажмуаси тренингдир. Яъни у шахсни ижтимоий мулоқотга олдиндан мақсадли тарзда тайёрлаш демакдир.

Махсус тарзда уюштирилган тренингда эса алоҳида вазиятлар ва ҳар бир ўйин иштирокчисининг шахсий эҳтиёжлари, уларда индивидуал шаклланиши зарур бўлган сифатлар катта роль ўйнайди ва шахс атайлаб бу ижтимоий психологик вазиятга ўзгалар томонидан қўйилади. Тренинг методларинининг асосий вазифалари қуйидагилар билан изоҳланади:

1) шахснинг ижтимоий психологик билимдонлигини ошириш;

- 2) мулоқот (муомала) фаолиятида намоён бўладиган яққол билимлар, малакалар ва кўникмаларни ҳосил қилиш;
- 3) самарали мулоқотда намоён бўладиган зарур сифатлар, ижтимоий установакларни шакллантириш, ноадекватларини тuzатиш (коррекция);
- 4) ўзгалар нутқи, реакцияларини аниқ ва тинглаш, мимика ва ҳаракатлар моҳиятини тўғри талқин эти шва тушуниш;
- 5) тингловчилар ва ўйин иштирокчиларининг эҳтиёжлари ва қизиқишларига қарши бормаслик;
- 6) режалаштириш қобилятининг бўлиши, бунда олдинда кутилаётган жараённинг барча муҳим ва номуҳим жиҳатларини олдиндан тахминан бўлса ҳам, тасаввур қилиб, аниқ режа тuzа олиш;
- 7) ўзига ишонч, эътиқоднинг мавжудлиги, реал тафаккур ва ироданинг бўлиши.

Бошловчи тренернинг асосий вазифалари ҳам унинг шахсига кўйиладиган талаблардан бевосита келиб чиқади. Яъни, у аввало таълим дастурига эга бўлиши керак. Дастурга мос сценарийлар танлай билиши, уларни керак бўлса, ҳар бир аниқ ҳолат ва вазиятга мослаштириши, машғулотларни ташкил қилишда ҳам Ушбу ҳолатларга эътибор қаратиши шарт. +атнашчиларнинг ёши, жинси, касбий малакалари, маданияти даражаси ва эҳтиёжларига мос равишда дастур ва сценарийларга ўз вақтида тuzатишлар киритиш қобилятига эга бўлиши, машғулотлар шакли, вақти, жойини ҳам юқоридаги омилларга мос равишда танлаш уларнинг самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади. Имконият борича, тингловчиларни Машғулотлар бошланишидан аввал мавзу бўйича ёзма матнлар билан таъминлаши ва маърузаларни иложи борича, ўзи ўсиб, амалий машғулотларга ҳам бегоналарни жалб қилмагани маъқул. Чунки бу ерда «нимага ўргатиш» ва «қандай ўргатиш» деган саволларга жавобгар шахс шахс бир киши бўлса, ҳаракатларда уйғунлик бўлиши мумкин.

Ижтимоий психологик тренингда бошловчи ролига дуч келган шахсларни жалб этиб бўлмайди. Чунки Машғулотларни ўтказувчи махсус танловларда иштирок этган бўлиши ва унда унинг коммуникатив маҳорати, ўз-ўзини назорат қила олиш қобиляти, босиқлиги, ҳиссиётларнинг муқобллиги, уларга маълум маънода тургунлик хос бўлиши шарт. Танловни умуман ҳолис экспертлар ўтказиб, тренерларни тайёрлаш курслар ҳам нисбатан узоқ муддатга мўлжалланган сабоқ бўлади.

ИПТда самарали мулоқотга эришиш учун қуйидаги омиллар ҳисобга олиниши мақсадга муваофик:

А) мақсаднинг аниқ бўлиши, унинг бошловчи ва иштирокчилар томонидан бир хил идрок қилиниши ва тушуниши. Демак, бу ўринда гуруҳий ва индивидуал мақсадлар ўртасидаги мослик ва келишувнинг мавжудлиги эътибор қаратилиши шарт;

Илмий адабиётда фаол ижтимоий психологик тайёрлов методлари шартли равишда уч гуруҳга бўлинади:

1.Мунозара методлари. Бу туркумга асосан гуруҳ доирасида ўтказиладиган мунозаралар, беллашувлар, кундалик Амалий фаолиятда

учрайдиган турли ҳодисаларни таҳлил қилишлар, ахлоқий ҳулқ-атвор шакллари муҳокама қилишлар киради. Баъзан бу тоифа усуллар ҳулқ-атвор ёки амалий мулоқот деб аталади.

2. Ўйин методлари Бунга дидактик ва ижодий ўйинлар; бошқарув фаолиятига тааллуқли амалий ўйинлар; ролли ўйинлар, ҳулқ-атвор шаклларига ўргатиш, ўйинли психотерапия, психодраматик коррекция; контрўйинлар киради. Кўпинча, бу туркум методларни қисқача ролли тренинг деб аташади.

3. Перцептив тренинглар Бу туркумга асосан махсус гуруҳларда олиб бориладиган сезгирлик тренинглари, сензитив тренинглар киради. Бундан кўзланган асосий мақсад шахслараро мулоқот жараёнида шахсий қийинчиликларни бошдан кечирадиганларда ўзига ишонч, сезгирлик ва инсоний муносабатлар сирларини ўргатиш ва шахснинг ўзи ҳамда яхлит психофизиологик тасаввурларни янада ойдинлаштиришга ёрдам беришдир. Охириги пайтларда Ушбу ва бошқа мақсадларда ҳам видеотренинг усули пайдо бўлдики, бу фан-техника тараққиётининг инсоний муносабатлар соҳасига ҳам кириб келганлигидан далолат беради. Видеотренинг кўпроқ шахсий ҳулқни коррекция қилиш-тузатиш мақсадларига хизмат қилади. Ижтимоий психологияда барча тренинг методларига хос бўлган қуйидаги умумий сифат ёки хусусиятлар фарқланади;

-Энг муҳим хусусият-бу фаолликдир, яъни тренинг гуруҳи аъзолари машғулотларнинг қайси тури бўлмасин, аввало фаол шахсий мавқеда бўлишлари ва уни машғулот охиригача сақлашлари шарт, бу ҳолат умуман ушбу услубнинг фаоллигини билдиради;-Тренинг хусусида гап кетганда ҳар доим конкрет ижтимоий гуруҳ назарда тутилади, яъни албатта конкрет, компакт, реал гуруҳнинг бўлиши ҳам тренингнинг муҳим жиҳатларидандир;

-Гуруҳнинг ҳар бир алоҳида шахс психикаси ва ҳиссий ҳолатларига таъсирининг рўй бериши ҳам унинг ҳар бир турига хос бўлган хусусиятидир;

-Машғулотларнинг бир неча марта кайтарилиши яъни тренинг самарадорлиги бир марталик машғулот билан чекланмай, одатда 4-8 марттагача давом этиши мумкин;

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

2-Мавзу: ШАХС, ФАОЛИЯТ ВА ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТ ПСИХОЛОГИЯСИ

«**Шахс**» тушунчаси психологиясида энг кўп қўлланиладиган тушунчалар сарасига киради. Психология ўрганадиган барча феноменлар айнан шу тушунча атрофида қайд этилган.

«**Шахс**» ижтимоий ва шахслараро муносабатларнинг махсули, онгли фаолиятнинг субъекти бўлиши индивиддир.

«**Индивид**» тушунчаси кишининг насл-насабида ҳам мужассамлашгандир. Янги туғилган чақалоқни ҳам катта ёшдаги одамни ҳам, мутафаккирни ҳам ақли заф овсарни ҳам, ёввойилик, босқинчидаги қабилани вакилини ҳам, маданиятли мамлакатда яшаётган юксак билимли кишини ҳам индивид деб ҳисоблашимиз мумкин.

Индивид-бу бир игзимпилярадаги организм ҳисобланади. Индивид организмдан фарқ қилиб шахснинг яхлид такрорланмас конституционал ирсий ўзига хослигидир. Индивид конкрет ишининг шахсгача бўлган борлиги. Индивид одамни шахс бўлишини таъминлайдиган, яъни шахс бўлишини таъминлайдиган табиий имкониятлар мажмуидир.

Индивид сифатида дунёга келган киши алоҳида социал фазилат кашф этади, шахс бўлиб етишади.

Индивид ҳали болалигидаёқ тарихан таркиб топган ижтимоий муносабатлар системасига жалб этилади. У бу системани Аллақачон тайёр ҳолда учратади. Кишининг жамиятдаги бундан кейинги ривожланиши муносабатларининг шу қадар чигалликларини вужудга келтирадигани, бу ҳол уни шахс сифатида шакллантиради. Психологияда индивид томонидан Амалий фаолият муносабат жараёнида ҳосил қилинадиган ҳамда ижтимоий муносабатларнинг индивидга таъсир ўтказиш даражаси ва сифатини белгилайдиган системали тарзидаги социал фазилат **шахс** тушунчаси билан ифода этилади.

Ҳар бир кишининг шахс унинг индивидуаллигини вужудга келтирадиган хислатлар ва фазилатларнинг фақат тунга хос бирикувидан таркиб топгандир.

«**Индивидуаллик**» кишининг ўзига хослигини, унинг бошқа одамлардан фарқини акс эттирувчи психологик фазилатлар бирикмасидир.

Индивидуаллик темперамент ва характер хусусиятларда, одатларда, устун даражадаги қизиқишларда, билиш жараёнларидаги оид фазилатлар (идрок, хотира, тафаккур, тасаввур)да қобилиятларда, фаолиятнинг шахсга хос услубида ва ҳақозоларда намоён бўлади.

Зикр этилган психология хусусиятларнинг бир хилдаги бирикмасини ўзида мужассамлаштирган одам йўқ-инсон шахси ўз индивидуаллиги жиҳатидан бетақрордир. Шахс ва индивидуаллик бирликни ташкил қилади, лекин улар бир-бирига ўхшаш эмасдир.

Индивидуаллик инсон шахсига хос фазилатларнинг фақат бита жиҳати бўлиб ҳисобланади ҳолос. Инсондаги индивидуал сифатлар бизнинг онгли ҳаётимизнинг ажралмас қисми идрокимиз, хотирамиз ва фикрларимиз йўналтирилган муҳим предмет ҳисобланади. Чунки айнан улар бизнинг турли фаолиятларни амалга ошириш ва ишларни бажаришдаги индивидуал услубимизга бевосита алоқадордир. Кимдир жуда яхши қойилмақом иш қилади, лекин сифатсиз. Кимдир жуда чаққон, тез иш қилади, лекин жуда секин, кимдир ишга юзаки қараб номига уни бажаради. Бошқа бир одам унга бутун вужуди ва эътиқоди билан муносабатда бўлиб, тинимсиз

изланади ва жамият учун манфаат кидиради. Психологияда индивидуалликнинг кўпгина хислатлари-мослашувчанлик, тажавузкорлик, майиллик даражаси ташвишланиш ва шулар қабилар аниқлангандир. Булар жамланиб индивиднинг ўзига хослигини кўрсатади.

Шахсга тааллуқли бўлган фазилатлардан энг муҳими шуки, у шу ташқи ижтимоий таъсирлани ўз, онги ва идроки билан қабул қилиб (объектни) сўнгра шу таъсирларнинг субъекти сифатида фаолият кўрсатади.

Шахс турли ижтимоий муносабатлар таъсирида бўлади ва кўплаб ижтимоий институтлар (оила, маҳалла, ўқув масканлари, меҳнат коллективлари, норасмий ташкилотлар дин, санъат маданият ва бошқалар билан) боғлиқ бўлади.

Тирик мавжудотларнинг атрофдаги олам билан ҳаётий аҳамиятга молик боғланишлар бўлишини таъминлайдиган фаолият уларга хос ялпи хусусият ҳисобланади. Фаоллик-бу тирик мавжудот «ўз кучи билан жавоб қилиш» қобилиятининг бирлигидир. Кишининг фаоллиги эҳтиёжларнинг қондирилиши жараёнида намоён бўлади. Кишининг эҳтиёжлари уни тарбиялаш жараёнида, яъни кишилик маданият олам билан яқинлаштириш жараёнида шаклланади.

Фаолият-кишининг англанган мақсади билан бошқарилиб туриладиган ички (психик) ва ташқи (жисмоний) фаоллигидир.

Фаолиятнинг англанганлиги даражаси қандай бўлишидан қатъий назар, мақсадни англаш ҳамиша унинг муқаррар белгиси бўлиб қолаверади. Ушбу белги бўлмаганда эса киши тушунчасидаги фаолият ҳам бўлмайди, балки импульсив (беихтиёр) ҳатти-ҳаракат бевосита эҳтиёжлар ва ҳиссиёт билан идрок қилинади.

Шахс турли фаолликлар жараёнида шаклланади ва ўзлигини намоён қила олади. Фаоллик ва фаолият пассив жараён бўлмай балки, у онгл равишда бошқариладиган фаол жараёндир.

Одам фаолият орқали ўз ички хусусиятларини ишга солиб ва намоён қилиб нарсаларга нисбатан субъект сифатида, одамларга нисбатан шахс сифатида гавдаланади.

Фаолият-воқеликка нисбатан фаол муносабат билдиришнинг шундай бир шаклидирки, у орқали киши билан уни қуршаб турган олам ўртасида реал боғланиш ҳосил қилинади.

Фаолиятга йўллаган мақсад, одатда, ё кўпроқ ё озроқ даражада узоқлашга бўлади. Шунинг учун ҳам унга эришиш киши анна шу мақсад йўлида ҳаракат қила борган сари унинг олдида пайдо бўладиган ҳал этила боришдан таркиб топади.

Фаолиятнинг ёлғиз бита оддий жорий вазифани бажаришга йўналтирилган нисбатан тугалланган ҳар бир шундай қисмини ҳаракат деб аташади. Киши фаолиятда нарсалар билан қилинадиган саъйи-ҳаракатлари таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг барчаси ҳам намоён бўлмас экан баъзи бирлари яширин саъйи-ҳаракатлар ҳисобланар экан. Киши фаолиятда нарсалар билан қиладиган саъйи-ҳаракатларидан ташқари тананинг ўзини

тутишини ва қиёфанинг сақланишини (тик уриш, ўтириш ваш у кабилар) алоқа боғлашни таъминлайдиган саъйи-харкатлар иштирок этади. Алоқа қилиш воситаларига ифодали саъйи-харакатлар (имо, ишора ва лақмалика) маъноли ишоралар ва ниҳоят, нутқий саъйи-харакатлар киради.

Киши фаолият жараёнида харакатларни ижро этишда, назорат қилиш ва бошқариб туришда фойдаланиладиган йўл йўриқлар Ушбу фаолиятнинг усуллари деб аталади.

Фаолият қанчалик мураккаб мақсадлар қанчалик узоқроқ вақтга мўлжалланган ҳамда улар объектларнинг қанчалик кўпроқ ўзлаштирилишини талаб қиладиган бўлса, муваффақиятли кўчишни таъминлаш учун зарур бўлган орамиз ақлий фаолияти шунчалик кенг тус касб этади.

Киши фаолияти онгли равишдаги фаоллик сифатида унинг онги шаклланади ва ривожлана бориши туфайли таркиб топади ва ривожланади. Унинг онгининг шаклланиши ва ривожланиши негаизи, унинг моҳияти манбаи бўлиб хизмат қилади.

Фаолият ҳамisha кишининг бошқа одамлар билан муайян муносабатлари системасида юз беради. У бошқа одамларнинг ёрдами ва иштирокини тақозо этади, яъни биргаликдаги фаолият хусусиятига эга бўлади. Унинг натижалари теварак атрофдаги оламга, бошқа кишиларнинг ҳаёти ва тақдирига муайян таъсир кўрсатади. Шунинг учун фаолиятда кишининг фақат нарсаларга муносабати ҳам доимо ўз ифодасини топади.

Бошқача қилиб айтганда фаолиятда кишининг шахси ифодаланади ва иш чоқида фаолият унинг шахсини шакллантиради.

Кишида хилма-хил фаолият турларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши мураккаб ҳамда узоқ давом этган жараён дир.

Ҳар қандай фаолият реал шарт-шароитларда турли усулларда ва турлича кўринишларда намоён бўлади. +илинаётган ҳар бир ҳаракати маъулм нарсага предметга қаратилагни учун ҳам, фаолият предметли харакатлар мажмуи сифатида тасаввур қилинади. Фаолият ва уни ташкил этувчи предметлар харакатларнинг айнан нималарга йўналтирилганига қараб, аввал нималарга ташқи ва ички фаолиятга фарқланади. **Ташқи фаолият**-шахсни ўраб турган ташқи муҳит ва ундаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзгартиришга қаратилган фаолият бўлса, **ички фаолият**-биринчи навбатда ақлий фаолият бўлиб, у соф психологик жараёнларнинг кечишидан келиб чиқади.

Малака, кўникма булар ҳам фаолият ҳисобланади.

Фаолиятни классификация қилиш ва турларга бўлишнинг Яна бир кенг тарқалган усули-бу барча инсонларга хос бўлган асосий фаоллик турлари бўйича табақалаш дир. Бу мулоқот ўйин-ўқиш ва меҳнат фаолияти дир.

Мулоқот-шахс индивидуал ривожланиши жараёнида намоён бўладиган бирламчи фаолият турларидан бири бўлиб, у фаолият инсондаги кучли эҳтиёжлардан бири инсон бўлиши, одамларга ўхшаб гапириши, уларни тушуниши, севиш, ўзаро муносабатларини мувофиқлаштиришга қаратилган эҳтиёжлардан келиб чиқади. Шахс ўз тараққиётини айнан шу

фаолият турини эгаллашдан бошлайди ва нутқи орқали (вербал) мақсад ва вочита (новербал) ёрдамида бошқа фаолият турларини мукаммал эгаллашга замин яратади.

Ўйин-шундай фаолият кўрки, у бевосита бирор моддий ёки маънавий неъматлар яратишни назарда тутмайди, лекин унинг жараёнида жамиятдаги мураккаб ва хилма-хил фаолият нормалари, ҳаракатларнинг символик андозалари бола томонидан ўзлаштирилади. Бола токи ўйламагунча, катталар хатти-ҳаракатларини маъно ва моҳияти англай олмайди.

Ўқиш-фаолияти ҳам шахс камолотида катта роль ўйнайди ва маъно касб этади. Бу шундай фаолликни, унинг жараёнида билимлар, малакалар ва турли хилдаги кўникмалар ўзлаштирилади.

Мехнат-қилиш ҳам энг табиий эҳтиёжларга асосланган фаолият бўлиб, унинг мақсади, албатта бирор моддий ёки маънавий неъматларни яратиш жамият тараққиётига ҳисса қўшишдир.

Инсоннинг ўзини қуршаб турган олам билан ўзаро биргаликдаги ҳаракати одамлар ўртасида уларнинг ижтимоий ҳаёти ва энг аввало, ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида таркиб топадиган объектив муносабатлар системасида юз беради.

Муносабат-одамлар ўртасида биргаликдаги фаолият эҳтиёжларидан келиб чиқадиган боғланишлар ривожланишининг кўп қиррали жараёнидир.

Муносабат жараёни шартли равишда учта жиҳатни-коммуникатив (ахборот узатиш), интерактив (ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш) ва перцептив (ўзаро биргаликда идрок этиш) жиҳатларига бўлинади.

1. Жиҳат. Одамлар муносабатга киришар эканлар муносабатнинг энг биринчи муҳим воситаларидан бири сифатида тилга мурожаат қилдилар.

2. Жиҳат. Муносабатга киришувчиларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати нутқ жараёнида фақат сўзлар билан эмас, балки ҳаракат, яъни хатти-ҳаракатлар билан ҳам айрибошладан иборатдир.

3. Жиҳат. Муносабатга киришувчиларнинг бир-бирларини идрок эта олишларини тақозо қилишидир.

Ана шу учта жиҳатнинг бирлиги ҳолида ўрганилаётган муносабат биргаликдаги фаолиятини ва унга жалб этилган одамларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракатларини ташкил этиш усули сифатида майдонга чиқади.

Инсоннинг борлиқ билан ҳамкорлик ҳаракатлари тизими, шахслараро муносабатларда ижтимоий ҳаёт ва фаол ишлаб чиқшда объектив муомала негизидан юзага келади. Муомаланинг ўзига хос жиҳатларидан бири ўзаро муносабатга киришар эканлар энг аввало муомаланинг муҳим воситаларидан бири бўлган тилга мурожаат қиладилар.

Муомалада тил муҳим функционал интеллиқтуал фаолият қуроли сифатида хизмат қилишидир.

Муносабатнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракат қилиш фаолият кўрсатиш жараёнлар одамларни бирлаштирадиган умумий нарса ишлаб чиқариш тарзида тушунилиши анна шу умумий нарса аввало муносабат восита сифатидаги тилдан иборат эканлигини билдиради. Тил муносабатга

киришувчилар ўртасида алоқа боғланишини таъминлайди, негаки, унинг бу мақсад учун танланган сўзлар моҳиятига кўра кодлаштирилган ҳолда ахборотни маълум қилаётган киши ҳам, бу моҳиятнинг кодини очган яъни унинг маъносини ошкор этган ва анна шу ахборот асосида ўз хулқ-атворини ўзгартирган ҳолда бу ахборотни қабул қилаётган киши ҳам тушунади.

Сўзлар белгилари системаси ҳаёт кечирish ижтимоий тарихий тажрибани ўзлаштириш ва узатиш воситаси сифатидаги тилни таркибтоптиради.

Муносабат чоғида киши доимо муҳим нарсани номуҳимдан, зарур нарсани тасодифийдан яқка ёлғиз нарсаларнинг тимсолини сўзлар ёрдамида барқарор акс эттиришга ҳаракат қиладилар.

Нутқ бу оғзаки коммуникация, яъни тил ёрдамида муносабат қилиш жараёни демакдир. Одамлар бир-бирлари билан муомалага киришар эканлар уларнинг асосий кўзлаган мақсадларидан бири ўзаро бир-бирларига психологик таъсир кўрсатиш, яъни фикр ғояларига кўндириш, ҳаракатга чорлаш, установкаларини ўзгартириш ва яхши таъсирот қолдиришдир. Психология таъсир-бу урли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари ҳиссиётлари ва ҳатти-ҳаракатларига таъсир кўрсата олишлигидир. Ижтимоий психологияда психологик таъсирнинг асосий учта воситаси фарқланади.

1. **Вербал таъсир**-бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий воситалар сўзлардир. Маълумки нутқ-бу сўзлашув ўзаро муомала жараёни бўлиб, унинг воситаси сўзлар ҳисобланади.

2. **Паралингвистик таъсир**-бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар, бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар нидолар киради.

3. **Новербал таъсирнинг**- маъноси «нутқсиз»дир. Бунга суҳбатдошларнинг фазода бир-бирларига нисбатан тутган ўринлари, ҳолатлари (яқин, узоқ, интилиш) қилиқлари мимика, локтамимика, қарашлар бир-бирини бевосита хис қилишлар, ташқи қиёфа ундан чиқаётган турли сизанлар (шовқин, ҳидлар) киради. Уларнинг барчаси мулоқот жараёнида янада кучайтириб, суҳбатдошларнинг бир-бирларини яхшироқ билиб олишларига ёрдам беради.

Муомала мақсадга кўра муайян сўзлар, атамалар, тушунчалар ва ахборотлар мазмунини ташкил қилади.

4. Одамлар ўртасидаги ёки бошқача қилиб айтганда шахслараро муносабатлар асосан, гуруҳ шароитида, шахс маълум инсонлар даврасида, гуруҳида, жамоасида, жамоада бўлган тақдирда рўй беради. Шунинг учун ҳам мутахассислар жамоаларда рўй берадиган шахслараро таъсирнинг қонуниятлари ва механизмларини билишлари ва уларни гуруҳда одамлар меҳнатини ташкил этишда, албатта инобатга олишлари керак.

Ҳар бир шахснинг феъл-атворида, ҳатти-ҳаракатларида у мансуб бўлган миллат ҳам ҳудуд, профессионал тоифа, меҳнат қиладиган жамоаси, яқин атрофдаги муҳим гуруҳи, оиласининг таъсирида пайдо бўлган сифатлари ва

хусусиятлари бўлади. Гуруҳ-бу муайян белгига, масалан, синфий мансубликка, биргаликда фаолият кўрсатишининг мумкинлигина ва унинг характериға, ташкил топиш хусусиятлари ваш у кабилар асосида ажралиб турадиган инсоний умумийликдир.

Гуруҳ-маълум ижтимоий фаолият мақсадлари асосида тўпланган, мулоқот эҳтиёжлари қондириладиган инсонлар уюшмасидир. Содда қилиб айтадиган бўлсак-гуруҳ икки ва ундан ортиқ одамлар ўзаро муомала қиладиган ва бир-бириға таъсир қиладиган уюшмадир. Демак, гуруҳ учун иккита асосий мезон мавжуд: бирор фаолиятнинг бўлишлиги (меҳнат, ўқиш, мулоқот, ўйин, маиший манфаатлар) ҳамда у ерда одамларнинг ўзаро мулоқоти учун имкониятнинг мавжудлиги.

Гуруҳларнинг таъсифланиши шунга мувофиқ тарзида бўлиб, кичик ва катта гуруҳларға бўлинади ўз навбатида улар ҳам реал (боғланган). Шартли формал (расмий) ҳамда (норасмий) гуруҳларға бўлинади.

Катта гуруҳлар умумий малол ва замондан ҳаёт кечираётган анчагина одамларнинг ўз таркибига олган социал умумийликни ташкил қиладиган реал (боғланган) гуруҳлар шаклида бўлади. Бу хилдаги катта гуруҳларға корхонанинг меҳнат жамоаси, ёки кўпгина ўқитувчилар бир-бирлари билан бевосита ўзаро алоқада бўлмасалар ҳам, лекин айна чоғда ягона бита раҳбарлар (директорға, илмий мудирға) бўйсунадиган бўлишади.

Катта гуруҳлар баъзи бир белгилари (синфий, жинсий, миллий, ёки ва бошқа белгилариға) биноан ажратиладиган ва бирлаштириладиган шартли гуруҳлар шаклиға ҳам бўлинади. Катта шартли гуруҳға киритилган кишилар ҳеч қачон бир-бирлари билан учрашмаган бўлсалар ҳам, лекин бу хилдаги гуруҳларға ажратилган катта гуруҳға киради.

Кичик гуруҳлар-ҳамиша боғланган умумийлик бўлиб, унга кирувчи шахсларнинг ўзаро биргаликдаги реал ҳаракати ва улар ўртасидаги реал ўзаро муносабатлар билан боғлангандир. Бу гуруҳлар расмий (формал) бўлиши, яъни юридик жиҳатдан қайд этилган ҳуқуқ ва ва бурчларға, норматив асосида ўрнатилган структураға, тайинлаб ёки сайлаб қўйилган раҳбарликка эға бўлишдир. Расмий ва норасмий гуруҳлар ўртасидаги чегаралар шартли ва нисбийдир.

Ҳар қандай (катта ва кичик) гуруҳлардаги муомала ва фаолият анна шу гуруҳларға кирадиган одамларнинг ҳаёт тарзини белгилаб берадиган ҳамда уларнинг қадриятларини, эътиқодларини, Дунеқарашини шакллантирадиган ижтимоий муносабатлар билан белгиланади ва йўналтириб туради.

Гуруҳлар ривожланишининг даражаси ёки савияси уларнинг таснифланишининг энг муҳим негизи ҳисобланади. Гуруҳий ривожланиш даражаси-шахслараро муносабатлар шакланганлигининг белгиси, гуруҳлар шаклланиши жараёнининг натижасидир, гуруҳ тарзида ривожланишининг юксак даражаси жамоаларға хос фаолиятда ва шахслараро муносабатларда намоён бўллади.

Ҳар бир шахс учун таракқиётнинг ҳар бир алоҳида босқичида шундай одамлар гуруҳи бўладик, уларнинг ниятлари, қизиқишлари, ҳаракат меъёрлари, ғоя ва фикрларига эришишға тайёр бўлади. Ҳаракатларидан

андоза олади, уларга таҳлид қилади. Бундай гуруҳ психологияда референт гуруҳ деб аталади. Америкалик социологлар референт гуруҳлари бир неча турларга ажратади.

Норматив гуруҳ-бу шахс учун инсонлар гуруҳики уларнинг меъёрларини у маъқуллайди, уларга амал қилишга ҳамиша тайёр бўлади. Бундай гуруҳларга биринчи навбатда оилани, диний ёки миллий уюшмаларни, профессионал гуруҳларни киритиш мумкин.

+иёслаш гуруҳлари-бу шундай гуруҳли шахс ўша гуруҳга киришни уннинг маъқуллашига муҳтож бўлмайди, лекин ўз ҳаракатларини йўлга солишда унга асосланади ва коррекция қилади.

Негатив гуруҳлар-шундайки, шахс уларнинг хатти-ҳаракатларида атайлаб воз кечади, чунки улар шахсий қарашларидан мутлоқ фарқ қилади.

Шахснинг камол топтирадиган ва тарбиялайдиган жамоа ўзи билан жамият ўртасидаги боғловчи бугундир.

Жамоа-шахслараро муносабатлар биргаликдаги фаолиятнинг ижтимоий қийматлари ва шахсий жиҳатдан аҳамияти орқали ўз ифодасини топадиган гуруҳдир. Уни психологик жиҳатдан бошқа гуруҳлардан фарқи ҳам мана шундадир.

Шахслараро муносабатларда жамоанинг ўз-ўзини белгилаши жамоа аъзосининг бевосита омилларга этиқодлари, принциплари, идеаллар, биргаликдаги фаолият мақсадларига боғлиқ ҳолда ҳар қандай таъсирларга (шу жумладан, ўзининг умумийлигига ҳам) талаб, яъни бир хилини қабул қилган ва бошқаларини рад этган ҳолда муносабатда кўринади.

Америкалик психолог Ч.Кули ҳамкорликнинг даражаси ва мезонига кўра гуруҳларни бирламчи ва иккиламчи гуруҳларга ажратади.

Бирламчи гуруҳлар-шахслараро ўзаро тасъир «юзма-юз, бевосита» рўй беради. Масалан: оила давраси, синфдаги, ҳисобчилар хонасида ўтирганлар бирламчи гуруҳ ҳисобланади.

Иккиламчи гуруҳлар-ҳар доим одамларнинг бевосита мулоқотда бўлиши ҳар доим одамларнинг бевосита мулоқотда бўлиши имкониятлари бўлмайди. Улар ўртасидаги (таъсир) муносабат ва ўзаро тасъир билвосита бўлади.

Инсонлар жамиятда жамоа ва гуруҳларга бўлиниб яшар экан, ўша гуруҳ ва жамоаларда яшар экан, ўша гуруҳ ва жамоаларда ривожланади ва шаклланади.

3-мавзу: БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ

Билиш жараёнлари-бу шундай психик жараёнларки, улар шахсга ўзини ўраб турган атроф-муҳитнинг маълум ва муҳим хусусиятларини англашга, тушунишга ва улар устида ўзига зарур хулосалар чиқариб, ўз хулқ-атворини режалаштиришга имкон беради. Бу жараёнлар инсонга жуда яқин ва таниш. Чунки ҳар биримиз онгимиз борлигини, атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг айрим алоҳида ҳамда яхлит хусусиятларини биламиз.

Билиш жараёнларига-Диққат, сезги, идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл ва бошқалар киради. Бу жараёнлар бир-бири билан шунчалик боғлиқки, уларни биринчи-иккинчисисиз тасаввур этиб бўлмайди.

Диққат киши фаолияти барча турлари, энг аввало меҳнат ва ўқув фаолияти самарадорлигини муҳи ва зарур шартидир. Меҳнат қанчалик мураккаб ва маъсулиятли бўлса, у диққатга шунчалик ката талаблар кўяди. Зийраклик кишига унинг кундалик ҳаётига турмушида, бошқа одамлар билан муносабатда киришида, спортда зарурдир. Ўқувчининг диққат-эътибори ўқув-тарбия жараёнини муваффақиятли ташкил этишнинг асосий шартларидан биридир. Таълим олшда «диққатнинг ролини таъкидларкан, буюк рус педагоги К.Д.Ушинский диққат айнан шундай бир эшикки, ташқи оламдан киши қалбига кириб келадиган жамики нарсаларнинг барчаси шу эшик орқали киради»-деб ёзган эди.

Диққат билиш жараёнларидан фарқли ўлароқ, ўзининг алоҳида мазмунига эга эмас, у барча билиш жараёнларининг жўшқин жиҳатидир.

Ҳосил бўлишига ва амал қилиш усулларига кўра диққатнинг иккита асосий тури-ихтиёрий ва ихтиёрсиз турлари мавжуд деб ҳисобланади.

Ихтиёрий диққат кишининг англашилган ниятлари ва мақсадларидан мустасно тарзда ҳосил бўлади ва қўллаб-қувватланади. Ихтиёрий диққат онгли равишда бошқариладиган ва тартибга солинадиган диққат эътибордир. Ихтиёрий диққат ихтиёрсиз диққат замирида ҳосил бўлади. Диққатнинг бу турлари диққатнинг даражалари сифатида қабул қилиниши ҳам мумкин.

Ихтиёрсиз диққатнинг пайдо бўлиши жисмоний, психофизиологик ва психик омиллар билан белгиланади. Кузатувчиларнинг сифати, аввало уларнинг субъект учун янгилиги ихтиёрсиз диққатнинг пайдо бўлишидаги асосий шартлар жумласига киритилган бўлиши мумкин.

Диққатни кучли кўзгатувчилар: баланд овоз, ёрқин нур, буёқ, кучли хид жалб этади. Ихтиёрсиз диққатга бевосита қизиқишнинг роли бениҳоят каттадир. Нимаики қизиқарли, мароқли, ҳиссиётга бой, завкли бўлса, диққатнинг узоқ вақт мобайнида тўпланиб туришини тақозо этади.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз диққатдан ташқарии унинг Яна бир алоҳида турини ихтиёрийдан сўнгги диққатни алоҳида кўрсатиш мумкин. Бу тушунча психологияда Н.Ф.Добронин томонидан жорий этилгандир.

Диққат турлича сифат кўринишлари билан таърифланади. Диққатнинг бу кўринишларини диққатнинг сифати ёки диққатнинг хуссуиятлари деб аталади. Диққатнинг барқарорлиги, кўчиши тақсимланиши ва кўлами шулар жумласидандир. Диққатнинг асосий хуссуиятларининг ўзаро боғлиқлиги туфайли ҳосил бўлган мураккаб функционал структураси билан белгиланади.

Беқарорлик диққатнинг замон ичидаги таърифидир. У жадал диққатнинг сақлаб туришнинг давомлилиги билан белгиланади. Диққатнинг барқарорлиги диққат қаратиладиган объектларнинг хуссуиятларига ва диққати йўналтирилган шахснинг фаоллиги боғлиқ бўлади.

Диққатнинг тақсимланиши-иккита ва ундан кўпроқ фаолият турларининг Айни бир вақтнинг ўзида муваффақиятли бажариш имконияти билан боғлиқ ҳодисадир. Диққатнинг юксак даражада тақсимланиши кўпгина ҳозирги меҳнат турлари муваффақиятлигининг муқаррар шартларидан биридир. Диққатнинг тақсимланиши мумкинлиги бир қанча шарт-шароитларга боғлиқдир. Фаолиятнинг биргаликда бажариладиган турлари ёки ҳал этилаётган вазифлар қанчалик мураккаб бўлса, диққатнинг тақсимланиши ҳам шунчалик қийин бўлади. Диққатни тақсимлаш малакаси ўқув фаолиятининг эгаллаб олиш жараёнида шаклланади.

Диққатнинг физиологик асосларини тушуниб етишда буюк рус физиологлари И.Т.Павлов ва А.А.Ухтомскийларнинг илмий ишлари катта аҳамиятга эгадир. Диққатнинг физиологик механизмларини тушуниб етишда доминанта (наследан-наследга ўтувчи асосий белги) принципи алоҳида аҳамиятга эгадир.

А.А.Ухтомскийнинг фикрига кўра, миёда ҳаиша кўзгалишнинг устун ва ҳукмронлик қилувчи маркази мавжуд деган эди.

Кейинги йилларда совет ва чет эл олимларининг тадқиқотларида диққатнинг нейрофизиологик механизмларини очиб берадиган янги натижаларга эришилди. Диққат организмнинг фаол миё фаолияти билан боғлиқ ҳолда умумий тарздаги сергаплиги вазиятида пайдо бўлади. Агар фаол диққат мақбул сергаплик ҳолатида юз бериши мумкин бўлса, у ҳолда диққатни тўплашдаги қийинчиликлар сустлашган ва аралаш-қуралаш вазиятда ҳам, ҳаддан зиёд сергаклик ҳолатида вазиятида пайдо бўлади. Агар фаол диққат мақбул сергаплик ҳолатида юз бериши мумкин бўлса, у ҳолда диққатни тўплашдаги қийинчиликлар сустлашган ва аралаш-қуралаш вазиятда ҳам, ҳаддан зиёд сергаклик пайтларида ҳам рўй беради.

Диққатнинг салбий жиҳатларидан бири **паришонхотирликдир**. Паришонхотирлик диққатни узоқ вақт давомида жадал бир нарсага қаратишга лаёқатсизликда, диққатнинг осонгина ва тез-тез бўлиниб туришида намоён бўлиши мумкин. Паришонхотирликнинг бу кўриниши кўпинча иш қобилиятини сусайиб кетишининг ва ҳулқ-атвордаги уюмаганликнинг сабабларидан бири ҳисобланади. Паришонхотирликнинг сабаблари ҳар хилдир. Паришонхотирлик шахснинг барқарор хислати сифатида ихтиёрий диққатнинг сустлиги-кўрсаткичи ҳисобланади ва нотўғри тарбия натижаси бўлиши мумкин. Бу хилдаги паришонхотирликка қарши, аввало шахсдан иродавий ҳолатларни, фазилатларни шакллантириш йўли билан курашмоқ лозим.

Диққатнинг фазилатлари билан бир қаторда унинг бузилиши ва нуқсонлари бўлиши мумкинлигини психологик жиҳатдан асосланган тарзда ҳисобга олиш диққатнинг ўзида акс эттирадиган билиш жараёнларини тадқиқ этишнинг зарур шартидир.

Сезги

Теварак-атрофдаги оламнинг бойлиги ҳақида, товушлар ва ранглар, ҳидлар ва ҳарорат миқдо рва кўплаб бошқа нарсалар тўғрисида биз сезги органлари орқали биламиз. Киши вужуди сезги аъзолари ёрдамида сезгилар

шаклида ташқи ва ички муҳитнинг ҳолати ҳақида ранг-баранг ахборот олиб туради.

Сезги-бу оддий психик жараён бўлиб, у моддий-оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятлари аксидан, шунингдек моддий кўзгатувчилар тегишли рецепторларга бевосита таъсир этган тақдирда организмда ҳосил бўладиган ички ҳолатлардан таркиб топади. Материя бизнинг сезги органларимизга таъсир этиб сезги ҳосил қилдиради. Сезги аъзолари ахборотни қабул қилади ва саралайди, жамлайди мияга етказиб беради. Сезги аъзолари ташқи оламнинг киши онгига кириб келадиган ягона йўллариدير. Бир модданинг ҳеч қандай формасини, ҳаракатнинг ҳеч қандай формасини сезгилардан бошқача йўл билан била олмаймиз. Сезги аъзолари кишига теварак-атрофдаги оламда мўлжал олиш имконини беради. Агар киши барча сезги аъзоларидан маҳрум бўлиб қолса борми, у ўзининг атрофида нималар юз бераётганини била олмас теварак-атрофдаги одамлар билан муносабатга кириша олмас, овқатни қидириб топа олмоқ хавф-хатардан қутилиб қола олмас эди. Таниқли рус врачлари С.П.Боткин бемор аёл кўзи билан кўришидан ва қўлининг озгина қисми сезишидан бўлак барча сезги турларидан маҳрум бўлгани каби кам учрайдиган ҳодисани баён этиб берган эди. Бемор аёл кўзларини юмса ва унинг қўлларига ҳеч Ким тегмаса ухлаб қолаверган.

Бундан маълум бўлди-ки, кишининг ҳаёти ва фаолиятида сезгиларнинг роли жуда катта, негаки, улар бизнинг олам ҳақидаги ва ўзимиз тўғримиздаги билимларимиз манбаи ҳисобланади.

Сезгилар-айнан бир хил кўзгатувчиларнинг акс этириш шаклларидан иборатдир. Жумладан, электр магнитлари нурланиши кўриш сезгисининг кўзгатувчи ҳисобланади. Бу нурланиш тўлқини узунлиги 380 дан 770 милликмикрон доирасида бўлади ва кўриш анализаторларида нерв жараёнига айланади. Ўз навбатида бу жараён кўриш сезгисини ҳосил қилади. Эшитиш сезгилари-рецепторларга тебраниш тезлиги 16 дан 20000 га қадар бўлган товуш тўлқинлари таъсирининг акс этиш натижасидир. Тактил сезгилар механик кўзгатувчининг тери юзасига таъсири остида ҳосил бўлади. Тебраниш сезгилари карлар учун алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, нарсаларнинг тебраниши натижасида юз беради. Бошқа хилдаги сезгилар (харорат, хид ва таъмни билиш)нинг ҳам ўзига хос кўзгатувчилари мавжуд. Лекин сезгиларнинг ҳар хил турлари фақат ўзига хослиги билан эмас, балки улар учун умумий бўлган (сифатлар) хусусиятлар билан ҳам ифодаланади. Сезгиларнинг сифати, жадаллиги, узоқ давом этиши ва кўп жойларда юз бериши ана шундай хусусиятлар жумласига киради.

Сифат-мазкур сезгисининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайд ива Айни шу сезги тури доирасида ўзгартириб туради.

Сезгиларнинг жадаллиги унинг миқдорини ифода этадиган хусусияти бўлиб, таъсир қилаётган кўзгатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Сезгининг давомийлиги унинг вақтинчалик хусусияти ҳисобланади. У ҳам сезги аъзосининг функционал ҳолати билан, лекин насосан

қўзғатувчининг таъсир қили швақт ива бу таъсирнинг жадаллиги Билан белгиланади.

Сезги қўзғатувчи таъсир қила бошлаши Билан бир пайтда ҳосил бўлмаганидек қўзғатувчининг таъсири тўхташи биланоқ йўқолиб кетмайди. Сезгиларнинг бу хилдаги суствлиги оқибат аталмиш ҳодисада намоён бўлади.

Сезги аъзоларининг сезувчанлиги муайян шароитларда сезгини ҳосил қилишга лаёқатли бўлган энг кучсиз қўзғатувчи ёрдамида аниқланади. Билинар-билинемас сезги ҳосил қиладиган қўзғатувчининг энг кам кучли сезувчанликнинг қуйи абсалют чегараси деб аталади.

Идрок

Нарсалар ёки ҳодисаларнинг сезги аъзоларига бевосита таъсир қилиш жараёнида киши онгида акс этишига идрок деб айтилади. Идрок этиш жараёнида алоҳида ҳолдаги сезгиларнинг тартибга солиниши ҳамда нарсалар ва воқеа-ҳодисаларнинг яхлит образларига бирлашуви юз беради. Қўзғатувчининг алоҳида хусусиятлари акс этадиган сезгилардан фарқли ўлароқ, идрок нарсаларни умуман, унинг ҳамма хусусиятлари Билан биргаликда акс эттиради. Бунда идрок алоҳида сезгилар йиғиндидан иборат тарзда эмас, балки ҳиссий билишнинг ўзига хос хусусиятлари билан сифат жиҳатидан юқори босқичи сифатида тасаввур қилинади. Идрокнинг анча муҳим хусусиятлари предметлилик яхлитлилик, структуралилик, барқарорлиги ва англанилганидан иборат.

Идрокнинг предметлилиги объективлаштириш ҳодисаси деб аталмиш ҳодисада яъни ташқи дунёдан олинадиган ахборотнинг ўша дунёга мансублигида, ифода этилади. Бу хилдаги мансублик бўлмаса, идрок кишининг Амалий фаолиятида ўзининг мўлжал олдириш ва йўналтиришдан иборат вазифани бажара олмайди.

Идрокнинг Яна бир хусусияти унинг яхлитлигидир. Сезги аъзоларига таъсир қиладиган нарсанинг айрим хусусиятларини акс эттирадиган сезгилардан фарқли ўлароқ, идрок нарсанинг яхлит образи ҳисобланади. Ўз-ўзидан равшанки, бу яхлит образ нарсанинг айрим хусусиятлари ва белгилари ҳақида турли хил сезгилар тарзида олинадиган билимларни умумлаштириш негизида таркиб топади.

Идрокнинг яхлитлиги унинг структуралилиги Билан боғлангандир.

Идрокнинг яхлитлиги ва структуралилиги манбалари, бир томондан, акс эттириладиган объектларнинг ўзига хос хусусиятларида ва иккинчи томондан инсоннинг конкрет фаолиятида гавдаланади. И.М.Сеченов таъкидлаганидек идронинг-яхлитлиги ва структуралилиги анализаторларнинг реффлектор фаолиятининг натижасидир.

Идрок-идрок этилаётган объектни текшириш ва унинг ўзига айнан ўхшайдиган нухасини яратишга йўналтирилган ўзига хос ҳаракатдир. Идрокнинг муҳим қисми ҳаракатлантирувчи жараёнлардан иборатдир. Нарсани пайпаслаб ҳис этадиган қўлларнинг ҳаракатлари, нарсанинг

кўринадиган шаклини кўзгатувчи кўзларнинг ҳаракати, эшитиладиган, овоз чиқарадиган ҳиқилдоқнинг ҳаракати ва ҳақозолар шулар жумласига киради.

Ҳаракат компонентлари пайпаслаш ҳодисасида катта роль ўйнайди. Маълумки, терининг суст даражасидаги туюши киши организмнинг бутун устки тери қисмига хос хусусият ҳисобланади. Терининг фаол туюши юксак даражадаги аниқлиги билан ажралиб туради, нарсанингакс этиши билан бир хиллиги ҳаракатланаётган кўлнинг идрок этилаётган нарсага нисбатан кўчишига қараб юз беради.

+ўлнинг пайпаслаб сезишва кўзнинг кўриш жараёнидаги ҳаракат функцияларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, улар иккита катта соҳага ажралади. Биринчисига қидирувчи, йўловчи ва тузатувчи ҳаракатлар киради. Улар ёрдамида идрок этиш учун тайинланган объектни қидириш, кўзни бошланғич марага қаратиш, анна шу маррани тўғирлаш амалга оширилади. Иккинчи соҳага образни ҳосил қилишда, объектларнинг фазодаги таърифини аниқлашда, таниш объектларни топишда ваз у кабиларда иштирок этадиган ҳаракатлар киради. Бу хусусан, гностик ҳаракатлар, перцептив ҳаракатлардан иборатдир.

Идрок-перцептив ҳаракатлар системасидир ва уни эгаллаш махсус ўқитишни ва тажрибани талаб қилади.

Хотира.

Индивиднинг ўз тажрибаларини эсда олиб қолиши, эсда САқлаши ва кейинчалик уни Яна эсга тушириш хотира деб аталади. Хотирада эсда олиб қолиш, эсда САқлаш, эсда тушириш ва унитиш каби асосий жараёнлар алоҳида ажратиб кўрсатилади. Бу жараёнларнинг ҳар бири алоҳида мустақил психик хусусият ҳисобланмайди. Ўлар фаолият давомида шаклланади ва ўша фаолият билан белгиланади. Муайян бир материални эсда олиб қолиш ҳаёт фаолияти жараёнида индивидуал тажриба орттиришига боғлиқдир.

Эсда олиб қолингнар нарсани кейинчалик бўладиган фаолиятда қўлланиш учун уни эсга тушириш тақозо этади. Муайян бир материалнинг фаолият доирасидан чиқиб қолиши эса унинг унитилишига олиб келади. Материални эсда САқлаш унинг шахс фаолиятидаги иштирокига боғлиқ бўлади. Чунки ҳар бир муайян пайтда кишининг ҳулқ-атвори унинг бутун ҳаётий тажрибаси билан белгиланади. Хотира шахс психик ҳаётининг энг муҳим, белгиловчи хусусияти ҳисобланади. Хотиранинг роли «ўтмишда юз берган» нарсани акс эттириш билангина чекланиб қолиши мумкин эмас.

Хотира барча психик жараёнларнинг энг муҳим характеристикаси бўлмиш билан бирга инсон шахсининг бирлиги ва яхлитлигини таъминлайди.

Хотира киши ҳаёти ва фаолиятининг барча жабҳаларида иштирок этиши сабабли унинг намоён бўлиши шакллари ҳам ранг-барангдир.

Хотира таърифларининг эсда олиб қолиш ва қайта эсга тушириш жараёнлари содир бўладиган фаолиятнинг хусусиятларига боғлиқлиги хотиранинг ҳар хил турларини ажратиш учун умумий асос бўлиб хизмат қилади. Бунда хотиранинг айрим турлари 3 та асосий мезонга мувофиқ тарзда бўлинади.

1) кўпроқ фаолиятда сезилиб турадиган психик фаолликнинг хусусиятига қараб хотира ҳаракат, эмоционал, образли ва сўз мантиқли турларга бўлинади.

2) фаолиятнинг мақсадларига кўра ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира турларга бўлинади.

3) материални қанча вақт эсда олиб қолиш ва эсда САқлаш муддатига кўра қисқа муддатли, узоқ муддатли, оператив хотира турларига бўлинади.

Хотирани турларга тарқоқ ҳолда эмас, аксинча таркибан бирлигида намоён бўладиган турли хил жиҳатлари билан боғлиқдир. Хотиранинг тегишли турлари ҳам худди анна шундай бирликни ифодлайди. Жумладан тушунча ҳақидаги фикр хотираси сўз-мантиқ хотира бўлиш билан бирга ҳар бир алоҳида ҳолда, шунингдек ё ижтиёрсиз ёхуд ихтиёрий хотира бўлиб ҳисобланадди; Айни чоғда у албатта ё қисқа муддатли ёхуд узоқ муддатли хотира тарзида намоён бўлади. Хотиранинг айнан бир хилдаги мезонига кўра ажратилган ҳар хил туралри ҳам ўзаро боғлангандир.

Хотирани ривожлантириш масаласи психологияда инсониятнинг олдидатурган долзарб муаммодир.

Кўпчилик психологлар ва амалиётчилар инсон хотирасини китоблар жавонига ўхшатишади. Агар шу жавонда китоблар тартибли жойлаштирилган ва Сиз вақти-вақти билан уларнинг «орасига ташриф» буюриб турсангиз, қайси китоб қаерда туришини яхши биласиз. Хотира ҳам шундай. Агар сиз мунтазам равишда қобилиятингизни ўстириш устида ишласангиз у ёки бу қизиқтирган мавзу бўйича турли китобларни ўқиб, уларни маълум тартибда қайтариб турсангиз, эсда сақлаш ва эсга тушириш қобилиятингиз ўсиб боради.

Иккинчи муҳим қоида-ўқиган, эшитган ёки кўрган нарсангизнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилишингиз керак. Чунки тушунмаган нарсангизни қайта-қайта ўқисангиз ҳам эсда қолмайди. М, инглиз тилидан «топиқларни» ўқитувчи сўраганда айтиб бериш ёдлаган бўлсангиз, у тезда хотирангиздан ўчиб кетади. Агар уни амалий бирор иш-фаолиятингиз билан боғлаб, қийналиб бўлса ҳам овоз чиқариб машқ қилсангиз у анчагача ёддан чиқмайди.

Ўзлаштирилиши лозим бўлган маълумотнинг хотирада сақланиши америкалик психолог Квинн Вирджиния қуйидагича тасаввур қилади.

Сенсор	маълумот	қисқа	маълумот	узоқ	муҳим
Хотира	тушди	муддатли	сақланмади	муддатли	маълумот
Блоки	лекин	хотира		хотира	ажратиб
	сақланмади		блоки	блоки	олинди

Ҳар қандай маълумот бизнинг бевосита ташқи оламни сезиш органларимизга таъсир қилади, лекин улар қисқа муддатли хотирада ҳам қолмаслиги мумкин. Масалан: йўлда кетаётганингизда бирор қушнинг сайраганини эшитасиз, қушнинг товуши қулоғингизга таъсир этади, лекин хотирадан ўша заҳоти ўчади. Чунки кўриш, эшитиш, ёки сезиш органларига

келган маълумотлар жуда қисқа дақиқалар мобайнида бир секунд ҳам тенг бўлмаган вақт давомида бизга таъсир қилади. Бу маълумот деярли эсда қолмайди. Кейин қисқа муддатли хотира ишга тушади, у ҳам бир неча дақиқада маълумотларни ушлаб туради. Узоқ муддатли хотира блокига етиб борган маълумот эса инсон умри мобайнида ҳам эсдан чиқмаслиги мумкин. Чунки унга айнан зарур маълумотлар бир неча марта қайтарилиб, амалиётда мустаҳкамланиб боради. Шунинг учун ҳам инсон онги ҳаёти анна шундай узоқ муддатли хотирадаги маълумотлар ҳисобига тажриба тўплайди. Бу блокда қолган маълумотлар асосан анланганлик тамойилига кўра онда САқланади. Ҳар бир инсонда метриални хотирда САқлаш уларнинг ақлий фаолиятини ташкил этганлигига боғлиқ бўлади.

Тафаккур

Кишининг бутун ҳаёти олдига ҳамиша жиддий ва кечиктириб бўлмайдиган вазифалар ва муаммоларни кўяди. Бундай муаммоларнинг, кийинчиликларнинг, тасодифларнинг юзага келиши атрофимиздаги воқеликда ҳали кўп номаълум, тушуниб бўлмайдиган, кутилмаган, яширин нарсалар борлигидан далолат беради. Демак оламни борган сари чуқурроқ ўрганиб бориш, унда одамлар ва нарсаларнинг тобора Янги-янги жараёнларини, хусусиятларини ва ўзаро муносабатларини очиш лозим. Тафаккур шунинг учун ҳам зарурки, ҳаёт ва фаолият давомида ҳар бир индивид нарсаларнинг қандайдир Янги, илгари маълум бўлмаган хусусиятларига дуч келади. Ўтмишдаги билимларимизнинг камлиги билиниб қолади. +айноқ чексиз бўлганидек, уни билиш жараёни ҳам чексиздир.

Тафаккур ҳамиша ҳали билиб олинмаган, янгиликнинг ана шундай чексиз жиҳтларига қаратилган бўлади.

Тафаккур-жиддий равишда янгиликни қидириш ва очишга социал жиҳатдан боғлиқ, алоқадор психик жараёндир, унинг таҳлили ва синтези жараёнида воқеликни бевосита ва умумийлаштириб акс эттириш жараёнидир. Тафаккур Амалий фаолият асосида ҳиссий билишлардан пайдо бўлади ва ҳиссий билиш чегарасидан анча ташқарига чиқиб кетади.

Инсоннинг фикрлаш жараёни таҳлил қилинганда, унинг қандай шаклларда кечиши аҳамиятли бўлиб, бу унинг турлари ва шунга кўра фикрлашдаги индивидуаллик масаласидир.

+уйидаги тафаккурнинг турли мезонлар асосида классификацияси келтирилган.

Тафаккур турлари

Шаклига кўра	кўргазмали ҳаракат кўргазмали образ
	Мантииқий
Кўриладиган масалаларнинг	назарий Амалий
Характерига кўра	
Ижодийлик элементига кўра	конвергент, дивергент
Янгилиги ва ноёблигига кўра	репродуктив продуктив (ижодий)

Ҳаёт мобайнида ўқиганларимиз, маълум шарт-шароитларда аниқ бир далиллар ва назарий билимлар асосида мушоҳада қилган билим ва ғояларимиз асосида юритган фикрлаш жараёни **назарий тафаккурдир**. Унда фарқли **Амалий тафаккур** бевсоита ҳаётда в ҳаракатларимиз мобайнида ҳосил бўлган фикрларимизга асосланадиган тафаккурларимиздир.

Кўргазмали-харакат тафаккурнинг хусусияти шундаки, у одамнинг ҳам реал предметлар билан иш қилаётган пайтдаги фикрлар жараёнини назарда тутади.

Кўргазмали образли тафаккур эса кўрган-кечирган нарсалар ва ходисаларнинг аниқ образлари кўз олдимизга гавдаланган чоғда уларнинг моҳиятини умумлаштириб билвосита акс эттиришдир.

Мантиқий тафаккур-бу мавҳум тафаккур бўлиб, сўзлар, сўзда ифодаланган билим, ғоя ва тушунчаларга таянган ҳолда бевосита идрокимиз доирасида бўлмаган нарсалар юзасидан чиқарган ҳукмларимиз, мулоҳазаларимиз бу тафаккурга мисол бўла олади. Масалан; олам, унинг ноёб ва мураккаб ходисаларини фалсафий ўрганиш фақат мавҳум, абстракт тафаккур ёрдамида мумкин бўлади.

Фикрларимизнинг Яна бир тури **репродуктив** бўлиб, унинг моҳияти кўрган-билган нарсамизни айнан қандай бўлса, шундайлигича, ўзгаришсиз қайтариш ва у асосда фикрлашга асосланади. Ундан фарқли **продуктив ёки ижодий тафаккур**- фикрлаш элементларига янгилик, ноёблик, қайтарилмаслик қўшилгандаги тафаккурни назарда тутади.

Тафаккур қилиш шакллари ёки формасига тушунчалар ҳулқлар ва хулоса чиқариш киради.

Тушунчалар-тафаккурнинг шундай шаклики, унда нарсалар ва ходисаларга хос бўлган энг умумий ва характерли хусусиятни ўзида акс эттиради. Улар умумий ва жузъий, аниқ ёки мавҳум бўлиши мумкин.

Ҳукмлар- атрофимиздаги нарсалар ва ходисалар ўртасидаги боғлиқликни акс эттиради.

Масалан, «Инсон онгли мавжудот» деган ҳукм-фикр, «одам, инсон», «онг» ва мавжудот тушунчалари ўртасидаги боғлиқликни ифодалаб турибди. Анна шундай ҳукмлар бизнинг нутқимизда ҳар куни жуда кўп ишлатилиши ва улар табиатан тули боғлиқликларни ё тасдиқлайди, ёки инкор қилади, рост ёки ёлғон бўлади. Шахснинг инсонийлиги аслида у ишлатиладиган ибораларнинг қанчалик мантиққа, ҳаётий ҳақиқатларга тўғри келиши, аргументал эканлиги билан баҳоланади. Доимо тўғри, мантиқан фикр юритган одамни биз баъмани, гапида жон бор, ҳақиқатгўй деб таърифлаймиз.

Хулосалар-мантиқий тафаккурнинг Яна бир шакли бўлиб, улар фикрлар, ҳукмлар ва тушунчалар ўртасидаги боғланишдан Янги бир фикрларни келтириб чиқариши назарда тутади.

Бундан ташқарии, психология биздаги фикрлаш жараёнини таъминловчи алоҳидаоперациялар ҳам ўрганади. Фикрлаш операцияларга анализ, синтез, мавҳумлаштириш, таққослаш, умумлаштириш кабилар

киради. Буларнинг барчаси кундалик ишларимизда, билимларни ўзлаштириш жараёнида ўз ўрнига эга, лекин вазифа уларни янада такомиллаштириш ва ижодий фикрлаш, мустақил тарзда хулосалар чиқара олиш қобилиятини ўстиришдир.

Ҳаёл

Ҳаёл ва фантазия тафаккур каби юксак билиш жараёнлари қаторига кириб кишининг ўзига хос инсоний характерга эга бўлган фаолиятларида намоён бўлади.

Ҳаёл инсон ижодий фаолиятининг зарур элементи бўлиб, меҳнатнинг охириги ва оралиқ маҳсулотларида ўз ифодасини топади, шунингдек проблемали вазият ноаниқлик кўрсатган ҳолларда ҳулқ-атвор программасини тузишни таъминлайди.

Ҳаёлнинг психий жараён сифатидаги биринчи ва муҳим вазифаси шундан иборатки, у меҳнатни бошламасдан олдин унинг натижасини тасаввур қилиш имкониятини беради. Ҳаёл меҳнатнинг фақат сўнгги натижасинига эмас балки меҳнатнинг оралиқ маҳсулотларни тасаввур қилиш имкониятини беради.

Ҳаёл тафаккур билан маҳкам боғлангандир. Ҳаёл ҳам тафаккур сингари, келажакни олдиндан кўриш имкониятини беради.

Ҳаёл ўзининг активлиги ва фаоллиги билан характерланади. Шунинг билан бирга ҳаёл аппарати фақат атрофдаги оламни ўзгартиришга қаратилган шахс ижодий фаолиятининг шартли сифатида фойдаланиши мумкин. Айрим ҳолларда фаолиятнинг ўрнида, унинг сунъий аралашмаси сифатида ҳаракат қилиши мумкин. Манна шу ҳолларда одам ўзига ҳал қилиб бўлмайдигандек кўринадиган масалалардан, турмушнинг оғир шароитларидан, ўз хатоларининг таъқибидан ваз у қабилардан яшириниш учун реал тасаввурлардан узоқ бўлган фантастика оламига вақтинча кириб кетади. Бу эса фантазия ҳаётда гавдаланмайдиган образларни яратади, амалга оширмайдиган ва кўпинча амалга ошириб бўлмайдиган иш-ҳаракат программаларини белгилайди. Ҳаёлнинг бундай формаси **пассив ҳаёл** деб аталади.

Пассив ҳаёл ўйлаб қўйилмаган тарзда ҳам юзага келиши мумкин. Агар пассив ҳаёлни олдиндан ўйлаб ва ўйламасдан қилинган турларга бўлиш мумкин бўлса, ҳаёлни олдиндан ўйлаб ва ўйламасдан қилинган турларга бўлиш мумкин бўлса, актив ҳаёлни ижодий ва қайта тикловчи ҳаёл турларига бўлиш мумкин бўлади.

Ўз асосида тасвирга мувофиқ келадиган образлар системасини яратувчи ҳаёл қайта тикловчи ҳаёл деб аталади.

Ижодий ҳаёл, қайта тикловчи ҳаёлдан фарқ қилган ҳолда, оригинал ва қимматли моддий маҳсулотларда амалга ошириладиган Янги образларнинг яратилишини тақозо этади. Меҳнатда пайдо бўлган ижодий ҳаёл эҳтиёжларини қондириш йўлини актив ва мақсадга мувофиқ иш тутадиган техник, бадий ва исталган бошқа ижодиётнинг ажралмас томони бўлиб қолади.

Фантазия тимсолларининг пайдо бўлиши киши мияси фаолиятининг натижасидир. Ҳаёл бошқа психик жараёнлар каби қайта ярим шарлар пўстлоқ қисмининг функцияси ҳисобланади. Шунинг билан бирга ҳаёл тузилишининг мураккаблиги ва унинг ҳиссиётлар билан боғлиқлиги ҳаёлнинг физиологик механизмлари фақат мия пўстлоғи билан эмас, балки мия деб тахмин қилишга асос беради. Фантазия тимсолларининг таркиб топиши ва улар фаолият жараёнларига қўшишга мия ярим шарлари пўстлоғи билан бирга қатнашувчи миянинг анна шундай чуқур қисмлари гипоталамлимбилк системасидир.

Инсон мияси фантазия ишлаб чиқарган тимослларга ва организмнинг периферик қисмларига бошқарувчи таъсир кўрсати, уларнинг ишлаш жараёнини ўзгартириб туради.

Фантазия энг кўп қўлланиладиган соҳа бўлмиш санъат ва адабиётнинг ижодий фаолиятида зараруий элемент бўлиб хизмат қилади.

Масалан, Рассомнинг ёки ёзувчининг ижодий фаолиятида қатнашадиган ҳаёлнинг муҳим хусусияти учун эмоционаллигидир.

Илмий кашфиётларда ҳам ҳаёл илмий фаолиятнинг муҳим элементларидан айри эканлиги эътироф этилган ҳаёл илмий масалаларни ўрганишнинг дастлабки босқичларида муҳим роль ўйнайди ва баъзан ажойиб фаразлар қилишга олиб келади.

Шундай қилиб, фантазия ҳамisha фаннинг янгиликлар очиладиган олдинги сафларида ишлашни давом эттиради. Манна шуларнинг ҳаммаси одамлар ҳаётдан фантазиянинг роли ниҳоятда катталигини ишончли равишда кўрсатади.

4-мавзу: ШАХСНИНГ ҲИССИЙ-ИРОДАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Киши идрок этиш, хотирлаш, ҳаёл суриш ва фикрлаш жараёнида фақат воқийликни билиб қолмай, балки шу билан бирга ҳаётдаги у ёки бу тарзда ҳис-туйғу бўлади. Бундай ички шахсий муносабатнинг манбаи фаолият ва муносабат жараёнлари бўлиб, у анна шу жараёнларда рўй беради.

Ҳис-туйғулар кишининг ўз ҳаётида нималар юз бераётганини, нималарни билиб олаётганига ёки нима билан Машғул бўлаётганига нисбатан ўзича турли хил шаклда билдириладиган ички муносабатдир.

Ҳис-туйғуларнинг кечиши субъект алоҳида ҳис этаётган психик ҳолат сифатида гавдаланади ҳис-туйғуларнинг кечиши ўз ривожига эга бўлган, жорий ва ўзгариб турадиган психик жараёндир. Ҳис-туйғуларни бошдан кечиришнинг турли фориаллари-эмоция, аффект, кайфият, кучли ҳаяжонланиш (стресс ҳолати)-Эътирос ва ниҳоят тор маънодаги сўз билан айтганда, ҳис-туйғулар шахсининг эмоционал соҳасини ташкил этадики, улар киши ҳулқ-атворини тартибга солиб туради. Ҳис-туйғулар шахс эҳтиёжларига жавоб берадиган воқеа ҳодисаларни аниқлаб олишга ёрдам беради. Эҳтиёж намоён бўлишининг алоҳида шакли сифатидаги қизиқиш доимо ёрқин ҳиссий тусга эга бўлади. Киши учун субъектив бўлган ҳис-

туйғулар унинг эҳтиёжлари қондирилиш жараёни кечаётганлигининг белгиси сифатида намоён бўлади. Муносабат ва фаолият жараёнида пайдо бўлган ижобий ҳиссий ҳолатлар эҳтиёжларни қондириш жараёнининг хуш келадиган тарзда кечганлигидан далолат беради. Эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги салбий ҳиссий кечинмаларга (уялиш, ўқиниш, ҳасрат) олиб келади. Агар эҳтиёжларнинг қондирилиши эҳтимоли субъектив жиҳатдан қараганда катта бўлиб туюлса, шахсда ижобий ҳис-туйғулар пайдо бўлади. Эмоционал ҳолатларнинг регулятив функцияси уларнинг энг муҳим белгиси ҳисобланади. Кишида пайдо бўладиган кечинмалар унга эҳтиёжларнинг қондирилиш жараёни қай тарзда бораётгани, у қандай тўсиқларга дуч келаётгани, нималарга эътиборни қаратиш лозимлиги, нималар ҳақида мулоҳаза қилиши кераклиги, нималарни ўзгартириш зарурлиги ҳақида ахборот берувчи сигналлар ролини бажаради.

Ҳис-туйғулар воқеликни акс эттиришнинг ўзига хос шаклларида биридир. Ҳис-туйғуларда субъектнинг ўзига хос эҳтиёжи, ўзи билиб олаётган ва ўзгартираётган нарсаларга ва воқеа-ҳодисаларга нисбатан унинг муносабати акс этади. Барча психик жараёнлар каби эмоционал ҳолатлар ҳис-туйғуларнинг кечириш ҳам мия фаолиятининг натижаси ҳисобланади. Эмоцияларнинг пайдо бўлиши ташқи оламдаги ўзгаришлардан бошланади. Ҳис-туйғулар кечинишига хос физиологик жараёнлар мураккаб шартсиз ва шартли рефлекслар ярим шарларнинг қобиқ ости бўлмалари, мия ўқига талукли кўриш тепаликлари, нерв қўзғалишининг миянинг олий бўлмаларидан вегетатив нерв системасига етказиб турадиган бошқа марказлар орқали амалга оширилади. Ҳис-туйғуларнинг кечикиш мия қобиғи ва қобиқ ости марказларининг биргаликдаги фаолият натижаси ҳисобланади.

Ҳис-туйғулар баъзан ҳар қандай психик жараённинг фақат ёқимли, ёқимсиз ёки аралаш асорати тарзида бошдан кечирилмаслиги кишида турли хил шаклини касб этадиган ўзига хос кечинмаларни: эмоцияни, аффектлар (ҳиссий бўронларни), кайфиятлари, кучли ҳаяжонланиши (стресс) ҳолатларини ва хусусан ҳис-туйғуларни англатади.

Эмоционар «ҳиссиёт» (эмацие) ва «ҳис-туйғу» деган сўзлар кўпинча синонимлар сифатида қўлланилади. Торроқ маънода олганда ҳиссиёт бу қандайдир бир оз доимийроқ ҳис-туйғуларнинг бевосита ва вақтинча бошдан кечирилишидан иборатдир. «Эмоция» сўзини ўзбек тилига аниқ таржима қилинганда у руҳий ҳаяжонланиш, руҳий ҳаракатланиш деган маънони англатади. Ҳис-туйғу сифатидаги кўрқу вёки ваҳима яъни муайян объектларга улранинг бирикмаларига ёки ҳаётдаги мавқеига нисбатан таркиб топган ўзига хос муносабати бўлиши мумкин. Бир хил ҳолатларда эмоция таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Улар ҳатти-ҳаракатларга, фикр-мулоҳазаларни билдиришда куч бўлиб чиқади, куч ғайратни ошириб юборади в астенник деб аталади. Баъзида эмоциялар сустилиги ёки лоқайдлиги билан ажралиб туради ва астенник деб аталади. Бундай пайтда ҳамдардлик яхши, лекин бефойда ҳиссий кечинма бўлиб қолади.

Аффектлар (ҳиссий портлашлар) Кишини тез чулғаб оладиган ва шиддат билан ўтиб келадиган жараёнлар аффектлар деб аталади. Улар онгнинг анчагина ўзгаргани, ҳатти-ҳаракатларни назорат қилишнинг бузилмаганлиги, ўзини-ўзи идрок қила олмаслиги билан ажралиб туради. Аффектлар бирдан катта куч сарф қилинганлиги туфайли тез сўнади.

Кайфият анча вақт давомида кишининг бутун ҳатти-ҳаракатига тус бериб турадиган умумий ҳиссиёт ҳолатини ифода этади. Кайфиятлар шоду-хуррамлик, ёки қайғули, тетиклик ёки ланжлик ёки маюслик, жиддий ёки енгилтаклик, жиззакилик ёки енгилтаклик, жиддийлик, мулойимлик ва ҳақозо бўлади. Кайфиятлар одатда ўзига хос ҳисоб берилмаслиги вас уст намоён бўлиши билан белгиланади. Киши ҳатто уларни пайқамайди ҳам. Лекин кайфият қувноқлик ёки ёхуд ғамгинлик жадаллик касб этади.

Стресс (кучли ҳаяжонланиш). Аффектлар ҳолатга яқин турадиган, лекин бошдан кечирилишининг давомийлигига кўра кайфиятларга яқин бўлган ҳис-туйғулар шакли кучли ҳаяжонланиш деб аталади. Бу ҳиссий зўриқиш деб ҳам аталади. Ҳиссий зўриқиш кишида хавф-хатар туғилганда, хафа бўлганда, уялган, таҳликада қолган даврда рўй беради.

Ҳис-туйғулар киши шахсининг анча ёрқин кўринишларидан бири бўлиб, у билиш жараёнлари ва ҳулқ-атвор ҳамда фаолиятни иродавий бошқариш билан биргаликда намоён бўлади. Шахс ўзи билиб олаётгна ва бажараётган нарсага унинг барқарор муносабати ҳис-туйғуларнинг мазмунини ташкил қилади.

Ирода бу кишининг олдига қўйилган мақсадларга эришишда қийинчиликларни енгиб ўтишга қаратилган фаолияти ва ҳулқ-атворини онгли равишда ташхис қилиш ва ўз-ўзини бошқариш демакдир. Ирода бу шахс фаолиятининг қўйиладиган мақсад билан белгиланадиган алоҳида тури.

Ирода ўзаро боғлиқ иккита вазифани ундовчи ва тармоқлаш вазифаларнинг бажарилишини таъминлайди ва уларда ўзини намоён қилади.

Ундовчи вазифаси кишининг фаоллиги билан таъминланади. Фаоллик бир дақиқАлик вазият талаби билан, унга мослашув, берилган чораларда ҳаракат қилиш истаги билан юзага келтириш мумкин. Ироданинг ундовчи вазифаси билан биргаликда ҳаракат қилувчи тўхтатиш вазифаси фаолликнинг ёқимсиз кўринишларини жиловлашда намоён бўлади.

Ироданинг ундовчи ва тормоз қилувчи функциялари яхлит бирлигидагина шахснинг мақсадга эриши йўлидаги қийинчиликларни бартараф этишни таъминлайди.

Кишининг таваккалчилик шароитидаги ҳатти-ҳаракати ироданинг характери кўринишларидан бири сифатида намоён бўлдаи.

Таваккалчилик бу субъект учун унинг чеки номаълум ва муваффақиятсизликка дуч келганда мумкин бўладиган ноқулай оқибат ҳақидаги тахминлар мавжудлиги ҳақидаги фаолиятнинг характеристикасидир.

Таваккалчиликнинг биринчи сабаби ва тегишли равишда таваккалчиликнинг биринчи тури бу ютуққа умид боғлаш. Бу ўринда

муваффақият мотивацияси муваффақиятсизликдан қутилиб қолиш мотивациясидан кучли, оқланган ва оқланмаган таваккалчилик фарқ қилинади. Оқланган таваккалчилик якунининг ҳар қандай ноаниқлиги ва муваффақиятсизлик келтириш мумкинлигига қарамай хавсизга нисбатан хавфли вариантни афзал кўришдир. Бунда ҳаракатнинг якуни тасодифга боғлиқ бўладиган ёки аксинча вазиятлар бўлиши мумкин.

Ҳатти-ҳаракатнинг хавфли вариантыни афзал биладиган ҳулқ-атвор ёки таваккалчиликнинг иккинчи тури учун сабаб-шахснинг вазият усти активлигидир. Кишининг вазият талаблари устидан кўтарила билиш дастлабки вазиятдан устун келадиган мақсадни қўйиш қобилиятга тўғри келади.

Иродани тарбиялаш Иродани мустақил тарбиялаш усуллари жуда ҳам ҳар-хил бўлиши мумкин. Уларнинг ҳаммаси қўйидаги шартга амал қилади.

1. Иродани тарбиялашни нисбатан арзимас қийинчиликларни бартараф қилишидан бошлаш керак. Олдинига унчалик катта бўлмаган қийинчиликни, вақт ўтиши билан эса анча катта қийинчиликларни мунтазам равишда енга бориб, киши ўз иродасини Машқ қилдиради ва чиниқтиради. Ҳар бир қаршиликни «бўйсундирилмаган кала» сифатида баҳолаш лозим ва бу калани «олиш учун» барча имкониятни ишга солиш керак.

2. +ийинчиликларни тўсиқларни бартараф этиш маълум мақсадларга эришиш учун амалга ошириш (учун)ди. Мақсад қанчалик аҳамиятли бўлса, иродавий мотивлар даражаси юқори бўлса, киши шунчалик катта қийинчиликларни бартараф этишга қодирдир.

3. +абул қилинган қарор бажарилиши керак. Ҳар галл, қачонки, қарор қабул қилиниб, унинг бажарилиши Яна ва Яна кечиктирилса кишининг иродаси издан чиқади.

4. Агар киши узоққа мўлжалланган мақсадни олдига қўйган тақдирда узоқ истиқболни назарда тутиши керак. Бу мақсадга эришиш босқияларини кўриши, яъни келажакка мўлжалланган истиқболни кўра олиши жуда муҳим.

Иродали киши-ўз вақтининг хўжайини. Ўз фаолиятининг оқилона ташкил қилар экан, бу билан у белгиланган нарсани шошилмасдан амалга оширади. Ўз иродасини чиниқтириш учун ишда ва турмушда тарқоқлик ва пала-партишликка қарши кун сайин кураш олиб бориши керак.

Спорт билан мунтазам шуғулланиш киши иродасини чиниқтиради. Жисмоний машқ билан шуғулланиш қийинчиликларни бартараф этиш кишининг фақат мушаклари эмас, балки унинг иродасини чинакам машқ қилдириш ҳисобланади.

3. психологияда мотивлаштириш деганда психологик ҳодисаларнинг ўзаро мустаҳкам боғланган, лекин бир-бирига тўла мос келмайдиган нисбатан мустати учта тури тушунилади. Бу биринчидан индивиднинг эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган фаолиятга ундовчи мотив. Бу субъектни фаолият кўрсатишга қандай эҳтиёжлар ундаётганини изоҳлаб беради. Иккинчидан, мотивлаштириш фаоллик нимага қаратилганлигини, нима учун қандайдир бошқа ҳулқ-атвор эмас, балки худди шунақаси танланганлигини изоҳлай беради. Учинчидан мотивлаштириш киши алоқа

ва фаолиятни ўзи бошқарадиган восита ҳисобланади. Бу воситаларга эмоциялар, истаклар, қизиқишлар ва бошқалар киради. Жумладан эмоцияда у ёки бу ахлоқ актининг шахсий моҳияти баҳоланади.

Иродавий актда уни мотивлаштиришнинг барча учта томони фаоллик манбаи, унинг йўналганлиги ва ўз-ўзини бошқариш воситалари намоёиш қилингандир;

Иродавий актнинг бўғинлари.

Иродавий ҳаракатлар сабалари ҳар доим озми-купми даражада англанган характерда бўлади. У ёки бу эҳтиёжнинг қанчалик англанганлигига боғлиқ ҳолда интилиш ва истакни ҳам фарқ қилса бўлади.

Интилиш ҳам дифференциялашмаган, етарли даражада англанмаган эҳтиёждан иборат фаолият мотиви. Ирода фаолиятнинг мотиви сифатида эҳтиёжнинг етарли даражада тушиниб етганлиги билан характерланади. Бунда фақат эҳтиёж объекти эмас, балки уни қондиришнинг мумкин бўлган йўллари ҳам тушуниб етилади. Фаолиятнинг бутун сабаблари кишининг яшаш шароитларини акс эттириш ва унинг эҳтиёжларини фахмлаш натижаси ҳисобланади. Ана шу сабаблар орасида ҳаётнинг ҳар бир дақиқасида бир хиллари кўпроқ, бошқалари камроқ аҳамиятга эга бўлади. Кишида турли эҳтиёжлар аҳамиятининг ўзгариши муносабати билан мотивлар кураши пайдо бўлади. Бир ситак бошқа истакка қарама-қарши қўйилади. Муҳокама ва мотивлар кураши натижасида қарор қабул қилинади. Яъни муайян мақсад ва унга эришиш усули танланади. Пайдо бўлган қарорни мунтазам равишда бажарилмаслик иродаси кучсизлигини кўрсатади. Иродавий ҳатти-ҳаракатнинг сўнгги жиҳати ижродир. Унда қарор ҳаракатга айланади. Ижрода иродавий ҳатти-ҳаракатда ёки ишларда киши иродаси намоён бўлади. Кишининг иродаси ҳақида биргина юксак ғоявий мотивларга қатъий қарор ва ниятларга қараб эмас, балки ишларга қараб ҳук мчиқариш керак.

Иродавий зўр бериш.

Иродавий актнинг энг муҳим бўғини қарор қабул қилиш ва уни ижро этишдир. Бу кўпинча алоҳида ҳиссий ҳолатнинг иродавий зўр бериш сифатида тавсифланадиган ҳолатнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Иродавий зўр бериш ҳиссий ҳаяжон шакли бўлиб, кишининг ҳаракатга қўшимча мотивларни вужудга келтиради. Иродавий зўр бериш натижасида бир хил мотивларнинг ҳаракатини тўхтатиб қўйиб, бошқаларнинг ҳаракатини ҳаддан зиёд кучайтириш мумкин бўлади. Иродавий куч ғайрат (у) ишлатиш натижасида дангасалик, кўрқув, чарчаш кабилар устидан қозонилган ғалаба анчагина ҳиссий завқ беради, ўз устингдан эришилган қалаба сингари бошдан кечирилади. Ташқи тўсиқ енгиб ўтиш лозим бўлган ички қийинчилик, ички қаршилиқ каби бошдан кечириладиган бўлса, у иродавий зўр беришни талаб қилади. Оддий мисол: агар полда бир метр жойни ўлчаб, бу тўсиқдан хатлаб ўтиш қийинчилик туғдирмайди. Лекин альпинистик кўтарилиш шароитида ана шундай кенгликдаги муз ёруғи жиддий тўсиқ сифатида намоён бўлади. Бу эса куч-ғайрат ишлатилмай бартараф этилмайди.

Иродавий куч-ғайрат одамларнинг барча қахрамонлик ишларига зарур қисм бўлиб киради. Иродавий куч-ғайрат сарфлаш одати матонатли феъл атворни шакллантиришнинг мажбурий шартидир.

Ироданинг индивидуал хусусиятлари. Ирода фаолиятнинг ички қийинчиликларини енгишга қаратилган онгли тузилма ва ўз-ўзини бошқариш сифатида аввало ўзига, ўз ҳиссиётларига ҳати-ҳаракатларига ҳукмронлик қилишдир. Бу ҳукмронлик ҳар хил одамларда ҳар хил даражада ифодаланган. Оддий онг ўзининг намоён бўлиши тезлигига қараб фарқланадиган бир қутбли ироданинг кучидир. Кучли иродага эга бўлган киши қўйилган мақсадларга эришиш йўлида учрайдиган истаганқийинчиликларни бартараф эта олади. Айни чоғда қатъийлик, мардлик, жасурлик, чидамлик каби иродавий фазилатларни намоён қилади. Иродаси суёт кишилар қийинчиликлар олдида ожизлик қиладилар, қатъиятлик, сабот-матонат кўрсатмайдилар. Хулқ-атвор ва фаолиятнинг анча юксак, маънавий жиҳатдан оқланган мотивлар учун ўзларини тута билмайдилар. Бир дақиқали майлни йўқота билмайдилар.

Абулия-бу мия патологияси заминида юзага келадиган фаолиятга интилишнинг йўқлиги, ҳаракат қилиш ёки уни бажариш учун қарор қабул қилиш зарурлигини тушунган ҳолда иш қилолмаслик.

Апраксия-мия тузилишининг шикастланиши натижасида келиб чиқадиган ҳаракатлар мақсадга мувофиқлигининг мураккаб бузилишидир. Агар нерв тўқималарининг бузилиши миянинг пешона қисмларида тўхтаб қолса, хатти-ҳаракатларни эркин тўғирлашни бузилишида намоён бўладиган апраксия бошланади. Бу берилган программа ва иродавий актнинг бажарилишини қийинлаштиради.

Абулия ва апраксия-психикаси оғир касалланган одамларга хос, нисбатан камёб ҳодисалардир.

Ироданинг ижобий фазилатлари, унинг кучининг намоёиш қилиниши фаолиятнинг муваффақиятини таъминлайди, киши шахсининг энг яхши томондан кўрсатади. Бу каби иродавий фазилатларнинг рўйхати жуда катта қахрамонлик, саботлилик, қатъийлик, мустақиллик, ўзини тута билиши ва бошқалардир. қатъийлик-ироданинг индивидуал хусусияти бўлиб, мустақил равишда қарор қабул қилиш ҳамда уни фаолиятда сўзсиз амалга ошириш қобилияти ва малакаси билан боғлиқ. +атъий одамда бошланган мотивлар кураши тезда қарор қабул қили шва қарорни ижро этиш билан тугалланади. Иродавий фазилатларни баҳолаш атиги биргина «кучли-кучсиз» ўлчови билан ифодаланмаслиги керак. Ироданинг ахлоқий тарбияланганлиги агар ҳал қилувчи бўлмаса ҳам муҳим аҳамиятга эга.

5-мавзу: ШАХСНИНГ ИНДИВИДУАЛ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Одамлар ўртасидаги индивидуал-психологик тафовутларда психиканинг динамик деб аталмиш хусусиятлари муҳим ўрин эгаллайди. Бунда энг аввало психик жараёнлар ва ҳолатлар интесевлиги даражаси, шунингдек, уларнинг у ёки бу тезликда кечиши назарда тутилади. Маълумки, одамлар ҳулқ-атвор ва фаолият мотивлари нисбатан тенг бўлганда, бир хил ташқи таъсир этганда, бир-биридан таъсирчанлигига ва кўрсатаётган энергиясига кўра сезиларли даражада фарқ қиладилар. Жумладан, бир хил киши секинликни, бошқаси шошилини ёқтиради, бир хил одамларга ҳиссиётларнинг тез уйғонишининг хос бўлса, бошқасига эса совуққонлик хосдир, бошқа бировни кескин имо-ишоралар, маъноли мимика, бошқасини ҳаракатларда оғир-босиқлик, юзининг жуда ҳам кам ҳаракат қилиши ажратиб туради.

Ҳаракатланиш хусусиятларига қараб фарқланишлар ҳар қандай тенг шароитларда индивиднинг умумий фаоллиги ҳаракатчанлиги ва унинг эмоционаллигига биноан юз беради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар бир шахс ўзига хос қайтарилмас Дуне. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаш бўлган икки кишини топиш жуда мушкул. Одам ташқи қиёфаси, бўй-басти билан бошқа бирор кимсага ўхшаши мумкин, лекин феъли, мижози ва шахс сифатидаги хусусиятлари нуқтаи-назаридан айнан бир хил иноснлар бўлмайди. Ҳаттоки олимлар битта тухумдан ривожланган эгизакларда ҳам жуда кўп жиҳатдан айнан ўхшашликни қайд қилишган, шахсий ўхшашликни корреляцияда эса баъзи тафовутлар аниқланган.

Демак, шахс-қайтарилмас, у ўз сифатлар ва борлиги билан ноёбдир. Анна шу қайтарилмаслик ноёбликнинг асосида унинг индивидуал психологик хусусиятлари мажмуи ётади. Инсоннинг индивидуаллигини изоҳловчи хусусиятларидан бири, бу темпераментидир.

Темперамент-инсоннинг турли вазиятларда нарса, ҳодиса, ҳолатлар ва иноснларнинг ҳатти-ҳаракатларига нисбатан реакциясини тушунтириб берувчи хусусиятлари мажмуидир.

Ҳадимги Юнон медиунаси унинг йирик вакили Геппократ организмнинг ҳолати асосан «шарбат»ларнинг яъни, организмда мавжуд юқориликларнинг (қон, лимфа, ўт) миқдорий нисбатига боғлиқдир, деб ҳисоблайди.

Бу шарбатларнинг аралаштирилгандаги нисбати грекчасига «красис» («гўзал») сўзи билан аталган.

Бир неча қийинроқ ишлаган римлик врачлар бу тушунчани латинча *temperamentum* сўзи билан атаганлар, бу қисмларнинг тегишли нисбати деган маънони билдиради. Бундан темперамент деган термин қилиб чиққан. Эрамиздан илгари II асрда яшаган римлик анатом ва врач Гален биринчи бўлиб темпераментларнинг кенгайтирилган таснифини берди. У 15 та турни ўз ичига қамраб олади. Темпераментнинг турлари сони қадимги медицина вакиллари томонидан кейинчалик тўрттага қадар камайтирилди. Уларнинг ҳар бири қандайдир суюқликнинг бошқалардан кўплиги билан ажралиб туради.

Организмда суюқликларнинг аралашуви (у қоннинг кўплиги билан характерланади) сангвиник темперамент деб аталди (лотин тилидаги) «сангвис»-қон сўзидан; лимфа кўп бўлганда флегматик темперамент (грекча «флегма»-шилимшиқ парда дегани), сариқ ўтнинг кўпайганини холерик темперамент (грек тилидаги «хопэ»-ўт сўзидан) ва ниҳоят, қора ўт кўп бўлган меланхолик темперамент деб (грекча «миллайна холэ»-қора ўт) аталади.

Кишининг темперамент қаннақалиги ҳақидаги тасаввур одатда шу шахс учун характерли бўлган айрим психологик хусусиятлар асосида вужудга келади.

1. Сезиларли психик активликка эга бўлган, атрофда бўлаётган воқеаларга тез муносабатини билдирувчи, таассуротларини ҳадеб ўзгартиришга интилувчи, муваффақиятсизликлар ва кўнгилсизликларни нисбатан енгил ўтказиб юборувчи, жонли, ҳаракатчан, ифодали мимикаси ва ҳаракатлари бўлган киши сангвиник деб аталади.

2. Юраги кенг, барқарор интилишларга ва кайфиятларга, доимий ва чуқур ҳис-туйғуларга, ҳаракатлари ва нутқи бир хил маромда бўлган, рухий ҳолати ташқи томонда ифода этиладиган киши флегматик деб аталади.

3. Жуда ғайратли, ишга жуда эҳтирос билан берилиш қобилиятинига эга бўлган, тез ва шиддатли, қизгин эмоционал «портлаш» ва кайфиятнинг кескин ўзгаришларига мойил илдам ҳаракатлар қиладиган киши холерик деб аталади.

4. Таъсирчан, чуқур кечинмали, гап кўтара олмайдиган, аммо атрофдаги воқеаларга унчалик эътибор бермайдиган, ўзини тўхтата оладиган ҳаракатлар қиладиган ва секин овоз чиқарадиган кишилар меланхоликлар деб аталади.

Кишиларнинг олий нерв фаолияти типларини характерловчи нерв жараёнлари кучи, суовзанати, ва ҳаракатчанлигининг ундай ёки бундай нисбатлари улар темпераментининг физиологик асосидир. Невр фаолияти кучли мувозанатли чаққон типга сангвиник темперамент тўғри келади, кучли, вазмин, секин типга флегматик темперамент кучли, сувозанатсиз типга холерик темперамент, кучсиз типга эса меланхолик темперамент тўғри келади.

Психологлардан б.М.Теплов, В.Д.Небилициннинг асарларидан кимнинг олий нерв фаолияти типининг хусусиятлари тўғридаги тасаввурлар аниқланади ва бойитилди.

Невр системасининг янги хусусиятлари кашф этилган. Улардан бири-динамикликдир (мия қобиғида муваққат алоқалар пайдо бўлишнинг осонлиги, тезлиги бу хусусиятга боғлиқдир). Бошқаси лабилликдир. (невр жараёнининг пайдо бўлиши ва тугаш тезлиги бир жаарённинг бошқаси билан алмаштирилиши тезлигини характерлайдиган қўзғалувчанликдан фарқли ўлароқ, ана шу хусусиятга боғлиқдир). Олий нерв фаолиятини типининг хусусиятлари анча умумий психиканинг динамик жиҳатларида кенгроқ учрайдиган бўлиши ва анча тез-тез, ҳаракат доираси анча чекланган бўлиши мумкинлиги аниқланган. Темпераментнинг хусусияти сифатида психик

фаоллилик нерв системаси типининг алоҳида хусусияти фаоллашганликка бевосита боғлиқ эканлиги кўрсатилди.

Нерв системаси қатор хусусиятларнинг ирсий боғланганлиги «эгизаклик» методи деб аталмиш методни қўлланиши натижасида аниқланди. Эгизакларда психофизиологик хусусиятларининг ўхшашлиги, ўз-ўзига бу хусусиятларнинг ирсий келиб чиқиш исботи бўла олмайди ахир эгизаклар ўртасидаги ўхшашлик ривожланиш шартларининг бир хиллиги билан тушунтирилиши мумкин.

Аммо эгизакларнинг икки типии мавжуддир: битта тухумлилар (мутлоқо бир хил ирсият билан) ва ҳар хил тухумлилар (уларнинг ирсияти оддий ака ва сингилга ўхшаб фарқ қилади). Нисбатан муҳитнинг таъсирича боғлиқ бўлган белгиларга кўра эгизаклар ўртасида жуфтлар орасида ўхшашлик даражаси битта тухумлили ёки турли хилдаги тухумлили эканлигига боғлиқ бўлмаслиги тушунарли, айнан ирсий жиҳатдан боғлиқ бўлган белгилар бўйича эса ҳар хил тухумлиларга қараганда бир хил тухумли эгизакларда ўхшашлик кўпроқ бўлиши аён бўлди. Бир хил тухумли ва ҳар хил тухумли эгизакларда нерв системаси типининг (жуфтлар орасида) хусусиятлар ўхшашлигини махсус солиштириш ирсиятнинг жиддий исботлашга имкон берди.

Темпераментнинг хусусияти, яъни психиканинг динамик томони хусусиятлари киши характерини ташкил этадиган психиканинг муҳим хусусиятларини ривожлантириш шартларидан биридир.

Характер шахснинг фаолият ва муомалада таркиб топадиган ва намоён бўладиган барқарор индивидуал хусусиятлари бўлиб, индивид учун типик хулқ-атвор усуллари юзага келтиради.

Худди темперамент каби характер ҳам кишининг физиологик хусусиятларига ва аввало нерв системаси типига боғлиқдир.

Темпераментнинг хусусиятлари характернинг кўринишларига ўз таъсирини кўрсатади, уларнинг пайдо бўлиши ва кечишнинг динамик хусусиятларини белгилаб беради. Пировард натижада темперамент ва характернинг хусусиятлари кишининг умумий қиёфасини белгилайдиган амалда ажралмайдиган қтишмасини, унинг шахсининг интеграл характеристикасини ташкил этади.

Темпераментнинг хусусиятлари характернинг муайян томонлари ривожланишига қаршилик кўрсатиши ёки ёрдам бериши мумкин. Холерик ёки сангвиник типдаги одамга қараганда флегматик типдаги одам ўзида ташаббускорлик ва қатъийликни таркиб топтириши қийинроқдир.

Журъатсизлик ва вахималиликни бартараф этиш меланхолик учун жиддий муаммо ҳисобланади. Характернинг коллективда амалга ошириладиган шакллантирилиши холерик типдаги кишиларда ўзини тута билишни ва ўзига танқидий кўз билан қарашни, сангвиникларни саботлиликни, флегматикларда фаолликни ривожлантириш учун қулай шароитлар яратади.

Индивид характернинг таркиб топган хусусиятлари системага эга бўлгандагина ижтимоий етукликка эришади. Бу жорий билинмасдан рўй

беради ва кишига хозир қандай бўлса доимо шундай бўлганига ўхшаб кўинади. Шу тариқа инсон характерининг хусусиятлари унга табиатдан берилган, у туғма ҳисобланади, деган фикр туғилади. Бундай таъкид жуда ҳам кенг тарқалган бўлади: «табиатан кўрқоқ ва аблаҳ эди» ёки «алдамчиликка мойиллик унинг туғма хусусияти» ёки ҳатто «Уруғ-аймоғи билан шунақа ўзи-тоғасига тортди». Асли шундай-икки ака-ука бир оилада, гўё бир хил шароитларда тарбияланмоқда. Уларнинг фарқи бирки бир-икки ёшдангина иборат, иккаласи бир мактабда ўқийди, ота-оналари ҳам уларга умуман бир хил қарашади, болалар эса ҳамма соҳада ҳар-хил характерлари бир-бирига сал-пал ҳам ўхшаб кетмайди. Кишига характер туғилиши билан берилади, деган хулоса ҳам бу гапдан унча узоқ эмас.

Киши бош мия ишлашининг турли хил хусусиятлари билан туғилади, олий нерв фаолиятининг у ёки бу типини тасаввур қилади. Бу психологик хусусиятлар эмас, балки физиологик хусусиятлардир, лекин улар бир хилдаги таъсирлар болаларда ҳар хил психологик самара келтирувчи дастлабки сабаб бўлиши мумкин. Улар психик ва онг ривожланадиган шароитларни белгилайди. Физиологик шароитлардаги бу фарқлар одамлар характеридаги ҳар хилликнинг атиги биринчи сабабидир.

Характер-кўп жиҳатдан ўз-ўзини тарбиялаш натижасидир. Характерда кишининг одатлари жамланади. Характер одамлар фаолиятида намоён бўлмайди, аммо у шу фаолиятда шаклланади.

1. Меҳнат фаолиятида намоён бўлган характерологик хусусиятлар-меҳнатсеварлик, меҳнаткашлик, ташаббускорлик, ишга лаёқат, ишга қобиллик, маъсулият, дангасалик, кўнимсизлик ва бошқалар.

2. Инсонларга нисбатан бўлган муносабатларда намоён бўладиган характерологик сифатлар-одобилик, меҳрибонлик, жонсараклик, дилгилик, мулоқотга киришувчанлик алтруизм, ғамхўрлик, раҳм-шафқат ва бошқалар.

3. Ўз-ўзининг муносабатига алоқодор тавсифий сифатлар-камтарлик, камсуқумлилик, мағрурлик, ўзига бино қўйиш, ўз-ўзини танқид, ибодат шарму-ҳаё, манмансираш ва бошқалар.

4. Нарсалар ва ҳодисаларга муносабатларда намоён бўладиган хусусиятларда тартиблилик, оқиллик, саранжом-саришталик, қўли очиклик, зиҳналик покизалик ва бошқалар.

Шундай қилиб характер-шахснинг ижтимоий муносабатлар системасига, ҳамкорлигидаги фаолиятига ва бошқа одамлар билан муомиласига жалб этиладиган ҳам ҳамда шу билан ўз индивидуаллигига эга бўлаётган тириклик пайтида эришган нарсасидир.

Психология тарихида характерни бош суягининг шаклида, юз тузилишига, қадди қомастига боғлиқ қилиб қўядиган ва у йўл билан характер хусусиятларининг сирини очиш йўлини аниқлаш, яъни айрим ташқи аломатларига қараб киши характерини очиш назариясилари озмунча мавжуд эмасдир. Характерни аниқлашнинг турли хил системалари амалий эҳтиёжлардан келиб чиқар ва жамиятнинг амалда антик дунёдан бўён эҳтиёжларини акс эттирар эди.

Арасту ва Афлотун киши характери ни бошқаришга қараб аниқлашни таклиф қилган эдилар. Уларнинг характерологияси асосида қанчалик содда бўлса, шунчалик ғаройиб фараз ётарди.

Кишининг ташқи кўринишида қандайдир ҳайвон билан ўхшашлик белгисини топиш тавсия қилинарди, сўнгра характерини ана шу ҳайвоннинг характери билан бир хил деб қараш керак эди. Жумладан, Арастунинг айтиши бўйича бунақанги сингари йўғон бурун ишёқмасликни билдиради, чўчқаникига ўхшаш тешиклари катта-катта кенг бурун аҳмоқликни, арслонники каби бурун мағрурликни, эчкилар, қўйлар ва қуёнларники сингари жуннинг майинлиги қўрқоқликни, шерла рва ёввойи чўчқаларники каби жуннинг дағалликни, ботирликни ангалатади.

Характер кишининг ташқи кўринишига таъсир қиларкан, унинг ҳатти-ҳаракатларида, ҳулқ-атворида, фаолиятида ёрқин ифодасини топади. Характер тўғрисида аввало одамларнинг ҳатти-ҳаракатларида, ҳулқ-атворида, фаолиятида ёрқин ифодасини топади. Характер тўғрисида аввало одамларнинг хати-ҳаракатларида, ҳулқ-атворида, фаолиятида ёрқин ифодасини топади. Характер тугрисида аввало одамларнинг ҳатти-ҳаракатлари асосида ҳукм чиқариш керак. Уларнинг моҳияти анна шу ҳатти-ҳаракатларда анча тўлароқ акс этади.

Киши ўз моҳиятига кўра фаолдир. Кишилиқ фаолиятининг структурасига турли ихтиёрсиз, автоматлашган характерлар (мимика, пантомимика, оёқ олиш ва шу кабилар) ҳам, мураккаблиқ даражаси катта ёки кияик бўлган ўйлаб қилинган ҳаракатлар ҳам киради. Маълум бир шароитларда бажарилиши одам учун эҳтиёжга айланадиган иш-ҳаракатлари маълумки одат деб айтилади. Энг муваққиятли портрет ҳам киши характери тўғрисида унинг одатдаги иш-ҳаракатлари ва ҳаракатларидан тўла маълумот бера олмайди.

Бари бир кишининг характери тўғрисида унинг ушбу ихтиёрсиз ҳаттиҳаракатлари, шунингдек унинг ташқи қиёфаси хусусиятлари эмас, балки унинг онгли ва атайлаб қилинган ҳатти-ҳаракатлари ва ишларни ҳал қилувчи, объектив ва шак-шубҳасиз маълумотлар беради. Айнан ҳатти-ҳаракатларга қараб бир кишининг ўзи нимани англатиши ҳақида ҳукм чиқарамиз.

+обилиятлар-бу имконият, у ёки бу ишда маҳоратнинг зарур даражаси эса воқелиқдир. Болада намоён бўлган мусиқий қобилият унинг Мусиқачи бўлиши учун Бирон бир даражада гаров бўла олмайди. Боланинг Мусиқачи бўлиши учун унга махсус таълим берилиши, педагогик ва бола намоёиш қилган қатъийлик саломатликнинг яхши бўлиши, мусиқа асбоби, ноталар ва бошқа кўплаб шарт-шароитлар бўлиши зарур.

Буларсиз қобилиятлар ривожланмай турибоқ кетиши мумкин.

Психология қобилиятлар ва фаолиятнинг муҳим компонентлари бўлимига билимлар, малакалар ва кўникмаларнинг айнан бир хиллигини инкор қилар экан, уларнинг бирлигини таъкидлайди. +обилиятлар фақат фаолиятида, шунда ҳам фақат анна шу қобилиятсиз амалга оширилиши мумкин бўлмаган фаолиятдагина намоён бўлади. Агар киши расм чизишга ўзгартиришга ҳам уринилмаган бўлса, агар у тасвирий фаолият учун зарур

бўлган ҳеч қандай кўникмани эгалламаган бўлса, унинг расм солиш қобилятлари тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Фақат расм чизишга ва тасвирий санъатга махсус ўқитиш жараёнида ўқитувчи қобилятининг бор ё йўқлиги аниқланиши мумкин. Бу унинг иш усуллари, ранг муносабатларини қанчалик тез ва осон ўзлаштириб олишида, теварак-атрофимиздаги оламда гўзалликни кўришга ўрганишида намоён бўлади.

Боладад хали зарур кўникма ва малакалар сиситемаси, мустаҳкам билимлар, таркиб топган иш усуллари йўқлигига асосланиб, жиддий текшириб кўрмай, шошилиш равишда мазкур ўқувчида қобилятлар йўқлиги ҳақида хулоса чиқариш педагогнинг жиддий психологик хатоси ҳисобланади. Болалик пайтида кишидаги муайян қобилятларнинг атрофдагилар томонидан тан олингмаганлиги, кейинчалик уларни янада ривожлантириш муносиб илон-шухрат келтирганлиги ҳоллари кўплай учрайди. Алберт Эйнштейн ўрта мактабда унча яхши ўқимаган ўқувчи ҳисобланар ва унинг келажакда генмаллигидан, афтидан ҳеч нарса далолат бермас эди.

+обилятлар билим, малака ва кўникмаларнинг ўзида кўринмайди, балки уларни эгаллаш динамикасида намоён бўлади, яъни, бошқача қилиб айтганда, мазкур фаолият учун муҳим бўлган билимлар ва кўникмаларни эгаллаш жараёни турли тенг шароитларда қанчалик тез чуқур, осон ва мустаҳкам амалга оширилишида намоён бўлади.

Шундай қилиб, қобилятлар шахснинг мазкур фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шартли ҳисобланган ва бунинг учун зарур билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал-психологик хусусиятдир.

+обилятлар индивидуал-психологик хусусиятлар бўлиши билан бирга уларни шахснинг бизга маълум бошқа хусусиятлари ва ҳислатларига ақл-идрок фазилатларига, хотира, характернинг ўзига хос хусусиятлари, эмоционал хусусиятларга ва у қабиларга қарама-қарши қўйиб бўлмайди, лекин улар билан бир қаторда қўйилиши мумкин. Агар у фазилатлардан биронтаси ёки уларнинг йиғиндиси фаолият талабларига жавоб бермаса ёки анна шу талабалар таъсири остида шаклланса, ундай пайтда бу шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларини қобилятлар деб ҳисоблаш учун ҳам асос бўлади.

+обилятлар аввалом бор умумий ва махсус турларга бўлинади ва ҳар бирининг ўз психологик тизими ва тузилиши бўлади. Шахснинг умумий қобилятлари ундан шундай индивидуал сифатлар мажмуи, улар одамга бир қанча фаолият соҳасида ҳам муваффақиятли фаолият кўрсатиш ва натижаларга эришишга имкон беради. Масалан, техника олий ўқув юртининг талабаси ҳам ижтимоий-гуманитар, ҳам аниқ фанлар ҳам техника фанлари соҳасидаги билимларни ўзлаштири олади. Бунга унча умумий билимдонлик, ҳаётий мақсадлар, нутқ қобилятлари, тиришқоқлик, чидам, қизиқувчанлик каби сифатлар ёрдам беради.

Махсус қобилятлар эса маълум бир соҳада ютуқларга эришиш, юқори кўрсаткичлар беришга имкон берувчи сифатларни ўз ичига олади. Масалан,

спорт соҳаси билан бухгалтерлик ҳисоб-китоби бўйича ишлаётган икки кишида ўзига хос махсус қобилиятлар бўлмаса бўлмайди.

Гарчи қобилиятларнинг ривожини ҳар турли бўлса ҳам юқорида кўриб бўлмаган табиий шарт-шароитларга ва қобилиятлар бўлса ҳам юқорида кўриб ўтилган истеъдод нишонлари ва қобилиятлар ўртасидаги нисбатан, қобилиятлар шунчаки табиат инъоми эмас, балки кишилик тарихининг маҳсули эканлигини кўрсатади. Агар ҳайвонларда олдинги авлод ютуқларининг кейинги авлодга ўтказиб берилиши асосан организмнинг ирсий морфологик ўзгаришлари орқали амалга ошса, инсонда бу ижтимоий тарихий йўл билан амалга ошади. Ҳар бир киши эстофетани қабул қилиб олиши керак-у қуролларни қўллаши, тилдан фойдаланиши, бадиий ижод асарларидан баҳра олиши керак.

Одамлар тарихий ютуқлар оламини эгаллаб олгач, ўз қобилиятларини таркиб топтиради. Қобилиятларининг намоён бўлиши одамлар томонидан жамият эҳтиёжларини қондириш жараёнида тарихий жиҳатдан ишлаб чиқилган тегишли билим ва кўникмалар шаклланишининг конкрет усуллари (методлари)га бевосита боғлиқдир.

Инсон қобилиятларини риовдлантиришнинг жиддий муҳим омиллари-барқарор махсус қизиқишлардан иборатдир. Махсус қизиқишлар-бу инсоният фаолиятининг қандайдир соҳа мазмунига бўлган қизиқишлари бўлиб, бу қизиқишлар анна шу турдаги фаолият билан касб тариқасида шуғулланиш моциллигига ўсиб кўтарилади. Билишга доир қизиқиш бу ўринда фаолият усуллари ва услубини амалий равишда эгаллаб олишни рағбатлантиради.

Бирор меҳнат ёки фаолиятида қизиқишнинг пайдо бўлиши бу фаолиятга нисбатан қобилиятларининг уйғониши билан чамбарчас боғлиқлиги ва қобилиятларнинг ривожланиши учун дастлабки замин сифатида хизмат қилиши қайд қилинган.

«Бизнинг ниятларимиз,-гёте сўзлари билан айтилганда,-биздаги яширин қобилиятларнинг олдиндан сезилиши, биз амалга оширишимиз мумкин бўлган ишларнинг жарчисидир». Боланинг мустаҳкамланган қизиқишлари унинг қобилиятларини акс эттирувчи «Лакмус қоғоз»дир, уйғонаётган қобилият ўзидан дарак бермаяптимики деб, атрофдагиларни ўйлатадиган сигналдир.

Инсон қобилиятларининг моҳиятини тўғри тушуниш уларнинг миёна нисбатан муносабати-барча психик жаарёнлар, ҳолатлар, фазилатлар ва хусусиятларнинг умумий бўлган жиҳати ҳақидаги масалани аниқлашни тақозо қилади. Шахснинг барча индивидуал психологик хусусиятлари каби қобилиятлар унга қандайдир табиат томонидан туғма равишда, тайёр ҳолда берилмайди, балки ҳаёт ва фаолият жараёнида таркиб топади. Киши дунёга ҳеч қандай психик хусусиятларсиз, фақат уларни ортиришга қаратилган умумий имкониятлар билан келади, ҳолос. Киши миёна фақат воқелик билан ўзаро муносабат ва актив фаолият натижасида ўзининг илгариги индивидуал психологик фазилатлари ва хусусиятларини (шу жумладан, қобилиятларини ҳам) намоён қилган ҳолда теварак атрофимиздаги оламни

акс эттира бошлайди. Илмий психологияда қабул қилинган қобилиятлар туғма бўлмайди деган қоидани ҳам ана шу маънода тушунмоқ керак.

Ана шу нуқтаи-назарни ҳимоя қилиш инсон ва унинг идеализм кўринишларига қарши қобилиятларини илмий тушуниш учун курашнинг муҳим шарти ҳисобланади. Ўз замонасида Афлотун тасдиқлаган Эдики қобилиятлар одамла туғма равишда берилган бўлди ва одам фойдаланиладиган барча билимлар унинг «абсолют билимлар» идеал одамида бўлиши ҳақидаги таасуротлардан иборатдир. +обилиятларнинг туғмалиги тўғрисидаги таълимот илоҳий доғмаларга ҳам кириб боради. XVII асрда Француз файласуфи Декартнинг асарларида бундай ёндошиш «туғма ғоялар» тўғрисидаги маълумот сифатида гавдалантираилди. +обилиятларга черков обрўси билан ёритилган анна шу фикрлар ёрдамида қараш орқали одамларнинг ижтимоий-ҳуқуқий, сиёсий тенгсизлиги қарор топган ҳамда паст табақалар намоёндаларини ўқитишнинг мумкин эмаслиги ҳақидаги фатолистик қарашлар ўрнашиб қолган. Бу ўзига хос барча тайёр фазилатлар ва хусусиятларга киши гўё туғилишиданок эга бўладиганлиги, ҳақидаги танасиз ва абадий жон тўғрисидаги идеалистик нуқтаи-назарлар билан маҳкам боғланган

+обилиятларнинг туғмалигига нисбатан реакцион ва илмий асосланмаган қараш илмий психология томонидан қатъийан рад этилади.

Шундай қилиб, илмий психология қобилиятларининг туғмалилиги концепциясини инкор қилар экан, аввало, фатолизмга киши қобилиятларининг қандайдир номаълум табиий омиллар томонидан азалдан белгилаб қўйилганлиги тасаввурларга қарши чиқади.

+обилиятларнинг туғмалигини инкор қилиш абсолют характерга эга эмас. Психология қобилиятнинг туғма эканлигини тан олмас экан, бу билан миянинг тузилишига боғлиқ бўлган дифференциал хусусиятлари туғмалилигини инкор қилмайди. Бу хусусиятлар қандайдир фаолиятини муваффақиятли бажарилишининг шарт-шароити (кўпинча бир гурпуада, бир қанча касблар, ихтисослар, меҳнат активлиги кўринишлари ва бошқаларда) бўлиши мумкин. Бу қобилият ривожланишининг дастлабки табиий шарт-шароитлар сифатида намоён бўладиган мия тузилишининг, сезги органлари ва характернинг морфологик ва функционал хусусиятлари бўлиб, улра истеъдод нишонлари деб аталади.

+обилиятлар ва истеъдод нишонлари ўртасидаги нисбатан конкрет мисолда кўриб чиқайлик, жумладан, туғма нишонлар жумласига ҳаддан ташқарии нозик ҳид бирлиги анализаторнинг одатдан ташқарии юксак сезгирлиги мансубдир. У бирор бир қобилият ҳисобланадими? Йўқ ахир ҳар қандай қобилият-у нимагадир, қандайдир конкрет инсоният фаолиятига ёки бир қатор фаолиятларга қаратилган бўлади. Шунинг учун ҳам киши нерв-психик тузилишининг бундай хусусияти номсиз жумбоққа яқин бўлиб бўлиб қолади. Кишилиқ жамиятида нозик ҳид билиш сезгилари тарихан қандай касблар ва ихтисослар билан боғлиқ бўлиши миянинг тузилиши билан назарга олинмаган. Киши ўзи учун фаолиятнинг (шароитида) қайси соҳасини танлаб олиш ва анна шу фаолият шароитида ўз истеъдод

нишонларини ривожлантириш учун имкониятга эга бўлиши ҳам ҳисобга олинмаган. Бироқ, агар жамиятда худди шундай алоҳидад нозик ҳид билиш сезгилари билан боғлиқ бўлган касбларга эҳтиёж пайдо бўлган тақдирида ва агар ушбу конкрет киши тегишли табиий истеъдод нишонларига эга бўлса, у ҳолда у ўзида бошқаларга нисбатан тегишли қобилиятларни ривожлантириш осонроқ бўлур эди.

6-мавзу: ЁШ ДАВРЛАР ВА ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ ҲА+ИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Мамлакатимизда қабул қилинган «Таълим ҳақидаги қонун» ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», мактабда таълим-тарбия жараёни самарадорлигини оширишга, баркамол шахсни камол топтиришга қаратилган. Бу долзарб вазифани амалга ошириш, мактабда таълим-тарбия жараёнини тўғри илмий асосида ташкил этишни талаб қилади. Бунинг учун эса талаб жараёнини ва бола шахсини тараққиётининг ўзига хос психологик қонуниятларини яхши билиши керак бўлади.

Бола жамиятнинг аъзоси, муаммал шахс сифатида муайян жтимоий муҳитда камол топар экан бутун билиш жараёнлари ўзига хос хусусиятлари ва руҳий ҳолатлари, онги ҳам ривожланади. Анна шу ривожланиш натижасида унинг психологик онги гўдакнинг дастлабки оддий акс эттириш (инъикос) тарздаги онгида балоғатга етган инсонларга хос теварак атрофни, борлиқни одамларни аниқ, яққол тўла ва англаб акс эттириш даражасигача ривожланади.

Ҳар бир фаннинг ўз предмети бўлгани сингари педагогик ваёш даврлар психология фанининг ҳам ўз предмети борр. Агар уммуий психология психика ҳақидаги зохир бўли шва тараққиёт қонуниятлари ҳақидаги фан бўлса педагогик ва ёш даврлар психологияси турли ёшдаги болаларнинг ўқиш фаолиятини, шунингдек педагогиканинг ўқитиш жаарёнида, уларнинг психик тараққиёти ва психологик хусусиятлари ҳақидаги фан педагогик ва ёш психологиянинг болаларнинг феъл-атворларини ва умуман уларнинг шахсий камол топтирадиган шарт-шароитларини ҳам ўрганади.

Фан ва техниканинг тараққиёти болалар психикаси тараққиётининг хусусиятларини экспериментла равишда ўрганиш учун мураккаб ва нозик асбобларни яратиш имконини беради. Экспериментал метариаллар асосида аста-секинлик билан турли ёшдаги болалар психикаси тараққиётининг қонуниятлари аниқлана бошлади.

XIX асрнинг иккинчи яримларига келиб экспериментал психология тараққий этади. Ўқув материали мазмунини танлаш ва кўп жихатдан таълимнинг асосланиши билишга ва ҳисобга олишга боғлиқ.

Умумий таълим предметлари бўйича таълим психологияси соҳасидаги ишлар чет элларда ва Россияда XIX аср ўрталаридан бошлаб ўтказила

бошлади. Таълимни психологик жиҳатдан асослаш масалалари К.Д.Ушинскийнинг барча педагогик асарларида муҳим ўрин эгаллаган.

Ҳозирги вақтда таълим психологияси ва хусусий методларининг психологик жиҳатидан асослаш бўйича бизда кўп экспериментла ўтказилмоқда. Психологиянинг ҳозирги вақтдаги энг муҳим вазифаси таълим психологияси метариалларининг янада чуқур ишлаб чиқаришдан иборатдир.

Бу масалаларнинг ишлаб чиқилиши уч планда олиб борилиши керак.

1. таълим психологиясининг умумий масалалари-таълимда хотира, тафаккур, нутқ, хаёл, иродаларнинг роли ҳамда ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятлари темпераменти, характери қизиқиш-ҳавасларнинг аҳамияти.

2. Синфлар бўйича болаланинг ёш хусусиятларига биноан таълим психологияси масалалари (1-синфдаги, 2-синфдаги таълимнинг психологик асослари ва ҳакозо).

3. Ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва ўқув предметлари (математика, география, тарих кабилар)нинг спецификасига биноан таълим психологияси масалалари мазкур фан соҳаси ўзининг предмети ҳамда вазифасини умумий психологиянинг асосий принциплари ва қоидаларига таянган ҳолда белгилайди. Ёш даври психологияси қуйидаги принципларга риоя қилади. Одатда психика ташқи дунёнинг сезги органлари орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиш асосида вужудга келиб, сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, нутқ, хаёл каби билиш жарёнларида, шунингдек, шахснинг хусусиятлари ва ҳолатларда, қизиқиши ва эҳтиёжларида ўз иродасини топади. Инсоннинг билиш фаолияти (жараёнлари) ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, тўғрироқ тўлароқ ва ниқроқ акс эттириш имкониятларини яратади ва уни борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги, ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлар ва алоқаларнинг тобора аниқроқ ёритади. Шу билан биргга мазкур жараёнларда шакланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқийликка, жисмларга, кишиларга ва ўзигаа вужудига келади. Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламини фаол акс эттиришда намоён бўлади. Б.Г.Ананьев психикани ўрганиш методларини тўрт гуруҳга ажратиб уларнинг ташкилий, эмпирик (амалий), натижаларининг қайта ишлаш ёки статистик натижаларини шарҳлаш методлари деб номланган бу гуруҳлар ўзининг мақсад ва вазифаси бўйича яна бир неча тоифа ҳамда турларга бўлинади. +уйида мазкур методларнинг уммуий ва ўзига хос хусусиятлари ҳамда қиёсий тавсифи берилди.

Абу Носр Форобийнинг инсон ва унинг психикаси ҳақидаги мушоҳадалари «Идеал шаҳар, фалсафий саволлар ва уларнинг жавоблари», «Жисм ва акциденцияларнинг шаклига қараб бўлиниши», «Ақл маънолари тўғрисида» каби қатор биологик ва ирсий омиллар билан боғлайди. Бу жиҳатдан унинг «Хиндистон», «минералогия» асарлари алоҳида аҳамиятга эга. Ибн Синонинг 5 томлик «Тиб қонунлари» асарида организмнинг тузилиши ундаги нервлар физиологик жараёнлар билан боғлиқ психик жаарёнлар ҳақида маъулмотлар бор.

Юсуф Хос Хожибнинг «+утадғу билик» асарларидаги бош масалалардан бири комил инсоннинг тарбиялашдир. А.Жомийнинг «Бахористон», «Тухфатул ахрор» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим касб-хунар ўрганиш ҳақидаги фикрлар ифодаланган. А.Навоийнинг, «Хазойинул маоний», «Маҳбуб ул қулуб» ва бошқа асарларида етук баркамол инсоннинг ахлоқ қобиляти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Юқоридагилардан ташқари Бобур, Фарғоний, Машраб, Гулханий, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фуркат, Бедил, Завқий, Ҳамза, Авлоний ва бошқаларнинг ёшлар тарбиясига феъл-атвор, оилавий ҳаёт масалларига, шахслараро муносабатларга доир қарашлари ҳам турли жараёнлардаги асарларида раво ва ихчам баён қилиб берилган.

Психологияда ривожланиш муаммоси

Таълим-тарбия ишларининг усуллари воситалари ва ташкилий формаларини ишлаб чиқиш ҳамда педагогик процессларини бошқаришнинг самарадорлиги ривожланиш масалаларини ҳал қилиш билан боғлиқдир. Бу инсон психикаси ривожланишида бир томондан табиий биологик туғма хусусиятлар ўзаро муносабати проблемасидан ривожланишидан ташқи ва ички омилларнинг (ирсий ва муҳитга) роли ва уларнинг ўзаро муносабати проблемасидан иборат.

Одамда туғма равишда ташкил топган хусусиятлар кўриш, эшитиш сезгиларнинг айрим хусусиятлари билан бир қаторда ҳаёт шароитлари ва фаолиятларининг таълим тарбиянинг таъсири остида ташкил топган ахлоқий одамлар мавжуддир.

Буржуа психологияси психик хусусиятлари туғма пайдо бўлади, бола туғилмасадан шаклланади деган позицияда туради.

Англиялик генетик Ш. Ауэрбах (генетика) «Ҳар бир одам худди картабоз қўлига карта олиб ўйин бошлагани каби ўз ҳаётини қўлига карта олиб ўйин бошлагани каби ўз ҳаётини қўлига генларни олиб бошлайди» дейди. Унинг фикрича «Ақлий тараққиёт даражаси махсус қобилят шахсий сифатлар буларнинг ҳаммаси генетик факторлар билан муҳит факторлари ўзаро муносабатининг натижасидан иборатдир».

А+Шда тестлар ёрдами билан болаларнинг ақлий қобилялари аниқланади.

Чет эл психологлари 20-30 йилларда номи чиққан америкалик психолог Э.Торндайкнинг фикрларига мурожаат этмоқдалар.

Австриялик психолог К.Бюлер болаларнинг фақат ақлий тараққиётигина эмас, балки ахлоқий тараққиёти ҳам наслий томонидан белгилангандир деб таъкидлайди. З.Фрейд ва унинг издошлари инсон фаолиятини бошқарувчи инстинктларни туғма бўлган ва социал таъсиротга боғлиқ бўлмаган дастлаб онгсиз эҳтиёжларни ҳамда майлларни шахс тараққиётини ҳаракатга келтирувчи кучлар деб билган.

Америкалик психолог ва педагог Д.Дьюн инсон табиатини ўзгартириб бўлмайди деб ҳисоблаган. Унинг фикрига ирсият тарбияни лиментлайди.

Буржуа психологлариининг фикрига кўра муҳит таълим-тарбия табиат томонидан яратилган психик хусусиятларининг намоён бўлишининг ва ўз-

Ўзича ривожланиши учун зарур шароитгина холос. Улар психик тараққиётда наслий факторларнинг ҳал қилувчи роли бор деган фикрни асослашга интилади. Улар эгизаклар устида тажриба ўтказиб тўғри хулоса олмайдилар.

Психологлар В.Н.Колбоновский, А.Р.Лурия, А.Н.Мироновлар тажрибаси бошқа ахволини кўрсатади: бир тухумдан бўлган эгизаклардан бир хил табиий шароидда, таълим методларига қараб, ижодий (яъни каминаторлик) фаолиятининг айрим турларида мутлоқо ҳар хил натижаларни олиш мумкин. Француз психологи Р.Заззо бир ухумдан булган эгизаклар устида шунга ўхшаш тажрибалар ўтказиб, психика хусусиятларни туғма характери назариясига қаттиқ зарба берди.

Психологлар ва педагоглар ихтиёрида бўлган жуда кўп фактлар йўналишнинг ҳам бу йўналишнинг ҳам чекланган ва бир ёқламалигини кўрсатади. Одамнинг генетик хусусиятлари бир маънода унинг психология хусусиятларини белгилайди деб ҳисоблаш хатодир. Аммо бунинг тескари ҳам яъни психик тараққиётнинг табиий имкониятлардаги индивидуал фарқларни батамом инкор қили шва одамлардаги ғоят хилма-хил барча индивидуал-психологик хусусиятларни фақат ташқи таъсироти натижасидир, дейиши ҳам нотўғридир.

Шундай қилиб, ҳар бир айрим кишининг тараққиёти (туғилгандан бошлаб) организмнинг ўсишига боғлиқ ҳолда муҳит таълим ва тарбиянинг таъсирида актив шахсий фаолият натижасида амалга ошади. Инсон ақли ҳислари, иродаси шундай ривожланади. Шахснинг индивидуал хусусиятлари темперамент, характер, қобилиятлар ва қизиқишлар шундай шаклланади ва тараққий этади.

Психик ривожланиши шароитлари ва уни ҳаракатга келтирувчи кучлар.

Психик тараққиёт шароитлари ва психик тараққиётни ҳаракатга келтирувчи кучлар ҳақидаги масалани тўғри ҳал қилишга шахс тараққиёти ҳақидаги таълимот ёрдам беради. Одам барча ижтимоий муносабатлар мажмуидан иборатдир. Бунинг маъноси шахснинг психик хусусиятлари ижтимоий муносабатларига одам жамият аъзоси сифатида у ёки бу ижтимоий группанинг намоёндаси сифатида ва ниҳоят ташкил қилинганлик ва уюшқоқлик даражаси турлича бўлган муайян конкрет жамоаларнинг аъзоси сифатида қатнашади. Шахснинг моҳияти ўз табиати жамиятидан ижтимоий характерга эгадир. Шахсдаги барча психик хусусиятларнинг ижодий фаоллигининг ривожланиши манбалари унинг теварак-атрофдаги ижтимоий муҳитда, жамиятдадир. Инсон шахси детерменлашган бўлиб, унинг ижтимоий турмуши билан белгиланади. Мана шу маънода шахснинг тараққиёти одамлар билан муносабатда юзага келадиган ижтимоий-тажрибани эгаллаш жараёнидан иборат. Бунинг натижасида инсоннинг психик хусусиятлари характери иродавий ҳислатлари, қизиқишлари, майин ва қобилиятлари таркиб топади.

Юқорида баён этилганларга асосланиб психология одамнинг психик хусусиятлари унинг ҳаёти давомида яъни онтигенетик тарзда юзага келди.

Бу хусусиятларнинг таркиб топиши ва ривожланишида одамнинг ижтимоий тажрибаси унинг ҳаёти ва фаолияти шароитлари таълим ва тарбия етакчи, хал қилувчи роль ўйнайди деб ўргатади.

Мухит маълум мақсадга қаратилган таълим ва тарбия азалдан берилган генетик жиҳатдан қатъий белгиланган нарсадир. Намоён қилиш учун шароитгина бўлиб қолмай балки инсон психик хусусиятларини таркиб топтирди шуни алоҳида қайд қилиб ўтишимиз лозимки жамият талабларига жавоб берадиган муайян шахсий сифатларни таркиб топтириш мақсадида катта авлоднинг ёш авлодга онгли мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатиш процесси сифатида таълим ва тарбия хал қилувчи аҳамиятга эгадир. Биринчидан шуни қайд қилиб ўтиш керакки одам муҳит таъсири остидаги пассив объект бўлмай актив фаол мавжудотдир шунинг учун ташқи ҳаёт ташқи таъсир инсон психикасининг тўғри белгиламайди, балки одамнинг муҳит билан бўлган ўзаро таъсири орқали унинг муҳитидаги фаолияти орқали белгилайди. Шу сабабли муҳитнинг таъсири ҳамда балки одамнинг теварак-атрофдаги муҳит билан актив ўзаро таъсири ҳақида гапириш тўғрироқ бўлур эди.

Иккинчидан психиканинг ривожланиши оқибат натижада ташқи шароитларга ташқи тасуротларга боғлиқдир. Лекин бу ривожланиш бевосита ташқи шароитдан ва ташқи вазиятдан келтириб чиқариб бўлмайди. Бу шароитлар ҳамда вазиятлар ҳамisha одамнинг ҳаётий тажрибаси унинг шахси индивидуал психологик хусусиятлари ва психик қиёфаси орқали таъсир қилади. Манна шу маънода ташқи индивиднинг ўзига хос психикаси шахсининг тажрибасини ўз ичига олган ичик шароит орқали билвосита таъсир қилади. Ўз даврида И.М.Сеченов одамнинг ҳатти-ҳаракатлари ташқи тасуротлар орқали детермелашгани ҳақидаги тазлашиш илгари сурганида ташқи тасуротларни фақат муайян пайтда таъсир этиб турган мавжудот таассуротларни содда равишда тушунмасликни балки аслини олганда мазкур одамнинг ҳаётий тажрибасида мужассамлашган барча аввалги таассуротлар йиғиндисини назарга олиш кераклигини ўқтириб ўтган эди.

Учинчидан одам актив мавжудод сифтида ўзи ҳам онгли равишда шахсининг ўзгартириши яъни ўз-ўзини тарбиялаш процесси теварак атрофдаги муҳитидан ажралган холда бормайди. Ўз-ўзини тарбиялаш муҳит билан мослашага холда ва муҳит билан актив ўзаро муносабатда содир бўлади. Шунинг учун ўзини-ўзи тарбиялашада ҳам муҳитнинг таъсири кўриниб турибди. Мана шу юқорида баён қилинган ҳамма фикрлардан кўриниб турибди. Манна шу юқорида баён қилинган ҳамма фикрлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки бир ташқи шароит бир хил муҳит турли болаларга ўсмирларга йигит ва қизларга турлича таъсир кўрсатиши мумкин. Мактаб ўқувчиларининг психик тараққиёти қонунлари шунинг ўн ёшли қонунлари ҳам мураккаб психик тараққиётнинг ўзи мураккаб ва қарама-қарши ўзгаришлардан иборат процесдир. Психик процесснинг факторлари шу жумладан таълим ва тарбия шароитлари хилма-хил ва кўп қирралидир. Биз юқорида айтиб ўтганимиздек бу фактор ва шароитлар турли болаларга турлича таъсир қилишмумикн.

Охирида шундай хулоса чиқариш мумкинки одамнинг ташкил топган ва системалаштирилган фаолияти унинг воситаси ҳамда шартидир. Шу пайтгача биз одамга мавжудот сифатида қараб келдик. Лекин одамнинг биологик моҳиятининг инкор қилиб бўладими? Йўқ инкор қилиб бўлмайди. Одам бевосита табиий мавжудотдир. Ўз-ўзидан равшанки одамнинг психологик ривожланиши учун табиий биологик имкониятлар ниҳоятда зарурдир. Инсоннинг психик хусусиятлари нормал тартиб топиши учун муайян даражадаги биологик тузилиш инсон миёсида инсон нерв системаси бўлиши шарт инсоннинг табиий хусусиятлари психик ривожланишининг ҳаракатга келтирувчи кучлар факатлар эмас, балки факат дастлабки шартлардир. Миё биологик тарзда ташкил топган орган сифатида онгининг юзага келиши учун дастлабки шартдир. Онг эса инсон ижтимоий турмушининг маҳсулидир нерв системаси тевраак-атрофидги оламни акс эттириш учун дастлабки шартдир. Онг эса инсон ижтимоий турмушининг туғма органи имкониятларига эга. Лекин тегишли қобилият фақат ижтимоий шароитдаги фаолиятда таркиб топади. +обилият куртакларининг янги нерв системаси Ва миёда баъзи бир туғма анатомик физиологик хусусиятларининг мавжудлиги қобилиятларнинг ривожланиши учун зарур табиий шарт-шароитларнинг. Аммо шарт-шароитларнинг мавжудлиги хали қобилиятларнинг ривожланишини таъминламайди. +обилиятлар ҳаёт ва фаолият шароитлари одамга бериладиган таълим ва тарбия таъсири остида таркиб топади ва ривожланади.

Табиий хусусиятлари

Таарққиётнинг ҳаракатга келтирувчи куч эмаслигига қарама психик тараққиётга маълум даражада таъсир кўрсатади.

Биринчидан табиий хусусиятлар психик хусусиятлар тараққиётининг турли йўллари ва усуларин белгилаб беради. Инсон нерв системасининг хусусиятлари ўз-ўзига шахснинг ҳеч қандай психик хусусиятларини белгиламайди. Ҳеч бир нормал бола дадаил ёки кўрқоқ иродасиз меҳнатсевар ёки интизомли ёки интизомсиз бўлим тугилмайди. Агарда тарбия тугри ташкил қилинса нерв системасининг исталган типии асосида характернинг барча ижтимоий қимматли хислатларини ҳосил қилиш мумкин. Масалан, сабот-матонат ва ўзини тута билиши хислатларини нерв системасининг типии шиддатли бўлган болаларда ҳам тарбиялаш лозим ва тарбияласа бўлади. Лекин биринчи ҳолдаги болаларни тарбиялаш иккинчи ҳолларни тарбиялашга қараганда қийинроқ бўлади. Ҳар икала ҳолда керакли синфларни тарбиялаш йўллари ва усуллари турлича бўлади.

Иккинчи тарбия хусусиятлар одамнинг Бирон-бир соҳада эришган ютуқлари даражасига ҳам таъсир қилиши мумкин. Масалан қобилият куртакларида туғма индивидуал фарқлар бўлади. Шу сабабли баъзи одамлар бошқа одамлардан маълум бир фаолиятни эгаллаш имконияти жиҳатидан устун туришлари ва шунинг билан бир пайтда бир фаолиятни турини эгаллаш имконияти жиҳатидан эса улардан олислик қилишлик мумкин. Масалан ўзининг мусиқа қобилияти ривожланиши учун қулай тарбия куртака эга бўлган бола бошқа ҳамма шароитлар бир хил бўлишига қарамай

Мушиқа қобилиятини ривожлантириши учун табиий куртакка эга бўлган болага нисбатан Мушиқа соҳасида тез ривожланади ва нисбатан катта ютуқларга эришади. Манна шу маънода биз Машҳур америкалик психолог Д.Брунернинг ҳар бола ўз тараққиётининг ҳар қандай матеиалларини тўла ўзлаштиришга қодир деган фикрлари Билан ҳеч бир келиша олмайсиз. Бизнинг ўйлашимизча масалан биринчи синф ўқувчисини қандай генеал педагог ва методистлар ўқитмасликлари етти ёшли боланинг мияси бошланғич дифференциал ва интеграл ҳисоблашларини ёки диалектик материализм фалсафаси асосларини билишга хали чиндан ҳам етилган эмас. Бироқ мия тузилишининг маъқега маълум муҳитига таълим тарбия мутлоқо боғланмаган ҳолда ўзининг таъкидий асосини содир бўлади деб бўлмайди. Муҳит, таълим-тарбия ва тегишли Машқ мия тузилишининг органиш жиҳатдан етилишини муҳитга таълим-тарбия мутлоқо боғланмаган ҳолда ўзининг қатъий биологик жиҳатдан қонунлари асосида содир бўлади деб бўлмайди.

Психик ривожланишнинг умумий тенденциялари қонунлари:

1. Психик ривожланишнинг нотекислиги.

Бу ҳар қандай шароитда ҳатто таълим-тарбиянинг энг қулай шароитлари ҳам шахснинг турли психик белгилари психик функциялари ва психик хусусиятлари ривожланишининг битта даражасига тўхтаб турмайди. Болаларнинг ривожланишдаги айрим даврларда психиканинг у ёки бу йўналишларида ривожланиш учун ниҳоятда қулай шароит пайдо бўлади. Бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик ўткинчи хзарактерда бўлади. Бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик ўткинчи характерда бўлади. Масалан мактабгача ёшда АйниқСА нутқ ўсмирликда билишга қизиқиш илк логик тафаккур жадал ривожланади.

2. Психика нитеграцияси-инсон психикаси ўз тараққиёти давомида тобора кўпроқ яхлитлик бирлик, мустаҳкамлик ва доимийлик хуссуиятлари касб эта боради. М, алоҳида предмет ва ҳодисаларни тўлиқ идрок қилиш асосида кузатувчанлик шалланади.

3. Психик ривожланишдаги пластик ва конпенсия имконияти.

Баъзи функциялари камчиликлари бошқа функциялар Билан тўлдириш.

Бола ва мактаб ўқувчиси ривожланишининг даврларни психолог В.А.Крутецкий қуйидаги босқичларга бўлади.

1. Чақалоклик-туғилгандан 10 ой гача

2. Гўдаклик-10 ойдан-1 ёшгача

3. Илк болалик-1-3 ёш

4. Богчагача-3-5 ёш

5. Богча ёши-5-7 ёш

6. Кичик мактаб ёши-7-11 ёш

7. Ўсмирлик-11-15 ёш

8. катта мактаб ёши-15-18 ёш

Психологлар томонидан ёш даврларнинг табақаланишларнинг назарий масалалари ишлаб чиқилган. Улар онтогенетик қонуниятларини ёритишга

катта ҳисса бўлиб қўшилди, Амалий ва назарий муаммоларни ҳал қилиш кенг қўлланилмоқда.

Боланинг ривожланишида етакчи фаолият турлари.

1. Мактабгача ёш даври-ўйин

2. Мактаб ёш даври-Ўқиш

Кейинги йилда бола ва мактаб ўқувчиларининг жисмоний ва психик ривожланишда Оксельрация (лотинча-«тезлашиш») рўй бермоқда.

Олим акцислерция ҳодисасининг ҳам биологик ҳам ижтимоий сабабларини кўрсатмоқда.

1. Биологик сабаблари оз миқдордаги ионлашга нурларнинг ва радио тўлқинларининг таъсири к.хужалиги ва медицинада ўсиш ва ривожланишнинг стемуллаштирувчи биолог актив моддаларнинг қўлланилишини, инсон озукасида хайвон оксил моддалри миқдорининг ошиши.

2. Ижтимоий сабаблари ҳаёт типининг кучайиши. Ҳаёт тонусининг ортиши, телевидения, радио, кино орқали боланинг ўсмирлик ёшлик чоғидан бошлаб миясига йиғиладиган ғоя кўп миқдордаги информациялар, маълумот оқимининг таъсиридан иборатдир.

Ёш хусусиятлари ёшнинг энг типик ва энг характерлик бўлган ҳамда ривожланишнинг умумий йўналиши кўрсатиладиган уммуий хусусиятлари сифатида мавжуддир.

Таълим-тарбия шароитларида ўқувчиларнинг ё шва психологик хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Яъни мазкур ёшдаги болаларнинг талабларига, имкониятларига хусусиятларига мос келадиган педагогик иш схемаси ва ўз моҳиятига кўра, умумий характерига эга. Анна шунинг учун ҳам мазкур болага мактаб ўқувчиларига нисбатан мақсадга мувофиқ таълим-тарбия тадбирларини ёш схемасининг бир ўзи етарли эмас. Ёш хусусияти билан бирга тарбияланувчининг индивидуал-хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш керак ва анна шу индивидуал хусусиятларига мос равишда ўқувчига нисбатан индивидуал муносабатда бўлиш лозим. Таълим ва тарбиянинг вазифаси болада мактаб ўқувчисида биринчидан мазкур ёш босқичида юксак риожланиш даражасини характерлаб берадиган ва иккинчидан болани мактаб ўқувчисини кейинги ёш босқичга, яъни психик ривожланишнинг янада юксакроқ даражасига қонуний равишда ўтишга тайёрлайдиган психик хусусиятларни, хислатларнинг ва сифатларни шакллантиришдир.

7-Мавзу: ТАЪЛИМ-ТАРБИЯНИНГ ПСИХОЛОГИК МУАММОЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Аудитория билан ишлашнинг психологик шартлари**
- 2. дарсда мунозара, брейнштурминг ва тренинг ўтказиш технологияси.**
- 3. Баҳс туралри**
- 4. Ўқитувчи психологияси**

Таянч сўзлар:

Монолог, диалог, полилог, мунозара, брейнштурминг, тренинг, баҳс, психогимнастик Машқлар, А.Осборн, ёзма баҳс.

Маълумки, ҳар қандай педагогик жараённинг асосий мақсади-таълим олувчида билим, малака ва кўникмалар ҳосил қилишдир. Бу нарса маълумотлар алмашинувчи орқали рўй беради. Педагогик мулоқот жаарёнидаги маълумотлар алмашинувчи асосан уч шаклда амалга оширилади:

- Монолог;
- Диалог;
- Полилог.

Монолог-маърузачи ёки ўқитувчининг тингловчилар ёки ўқувчи-талабалар қаршисига чиқиб нутқ сўзлаши, дарсни баён этишидир. Айни шу усул таълим-тарбия жараёнидаги асосий восита эканлиги тўғрисида онгимизга ўрнашиб қолган тасаввур мавжуд. Бу ҳолатда гапирувчи маълумотларнинг асосий таянч манбаи ҳисобланади ва ундангина фаоллик талаб қилинади. Монолог эгаси ўзи мустақил тарзида маълумот мазмунини тингловчиларга етказиш ва ўз мавқеини таъкидлаш имконига эга бўлади. Лекин аудитория, яъни тингловчилар унга нисбатан анча пассив мавқеда бўладилар ва бу нарса маълумотнинг фақат кичик бир қисминигина идрок қилишга эслаб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи бу камчиликнинг олдини олиш учун аудиторияни фаоллаштиришнинг бошқа йўллари кидиришга мажбур бўладилар.

Диалог-ўқув мавзуси ёки муаммони гуруҳ шароитида ўқитувчи билан биргаликда ва ҳамкорликда муҳокама қилиш йўлидир. Шунинг учун бу усул тингловчиларни нафақат фаоллаштиради, балки аудиторияда ижодий муҳитнинг бўлиши ва фикрлар алмашинувчидан ҳар бир иштирокчининг манфаатдорлигини таъминлайди. Яъни, тингловчилар ўқув жаарёнининг объектидан унинг субъектига айлаанадилар.

Диалог жаарёнида ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида фикрлар алмашувчи, билимларни ўзаро муҳокама қила олиш учун реал шароит яратилади. Лекин диалогни ташкил этишдан аввал ўқитувчи аудиториянинг у ёки бу хусусда билимлар ва тасаввурларга эга бўлишини инобатга олиши зарур, акс ҳолда ўзаро мулоқот самарасиз ва мазмунсиз тортишувга айланиб кетиши мумкин. Диалог жараёнида уни ташкил этган шахс аудиториянинг у ёки бу муаммо юзасидан билимларини диагностика қилишга шунга мос тарзда ўз ишини ташкил этиш имкониятига эга бўлади. Айнан шу ҳолат диалогнинг энг муҳим психологик аҳамиятидир.

Полилог-гуруҳ ичидаги мунозарадир. У тингловчилар ёки ўқувчиларнинг фаоллигини янада ошириш, улардаги ижодий қобилиятларни ривожлантириш мақсадида ишлатилади. Полилогжараёнида гуруҳ аъзоларининг ҳар бири муҳокама қилинаётган масала юзасидан ўз фикрини билдириш имкониятига эга бўлади, ўқитувчи эса Ушбу жаарёнининг ташкилотчиси сифатида ўқувчилар ёки талабалар фаолиятига бевосита

аралашмайди. Бу усул дарс мавзуси кўпроқ назарий характерли бўлиб, Янги ғоялардан уларнинг Амалий жиҳатлари келтириб чиқарилиши зарурати бўлганда қўл келади. Лекин бу усул Машғулотлар ёки мулоқот дарслари энди бошланган пайтда ўтказилиши мақсадга мувофиқ эмас, чунки полилог учун ўқитувчи билан ҳамкорликда ишлаш тажрибасидан ташқари ёшларга ўша соҳа юзасидан маълум билимлар мажмуи ҳамда ҳамкорликда ишлаш тажрибаси зарур. Диалог ва полилог техникасини яхши эгаллаган муаллим мунозара ёки бахсни самарали ташкил этишга лаёқатли бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, мунозарани самарали ташкил этиш қобилияти ўз-ўзидан шаклланимайди, бунинг учун ўқитувчи умуман мунозара методикаларининг моҳияти ва уни ташкил этиш йўллари илмий Амалий жиҳатдан билиши керак.

Мунозаралар юритишнинг шундай шакли борки, унинг номини рус тилида «мозговая атака», инглизчаси «brain storming» деб аталади. Бизнинг тилимизда бу тушунчанинг аниқ аналогик таржимаси йўқ, лекин уни «мияга хужум» ёки «фирқлар тўқнашуви», «фирқлар жанги майдони» деб аташ мумкин. Методнинг психологик моҳияти шундаки, оддий мунозарада бахслашувчилар кўпроқ онгли, асосли фикрларни баён этишга ҳаракат қиладилар. Бунда эса бахслашувчиларга миёга қандай фикр қўйилиб келса, унинг танқидсиз ва асосламай эркин, «тилга нима келса», лекин навбатма-навбат айтиш имконияти бериледи. Бу нарса кўпроқ муаммо анча нотаниш, савол мураккаб ёки ноаниқ бўлган шароитларда қўл келади.

Бу услуни биринчи марта америкалик олим А.Осборн 30-йиллардаёқ таклиф этган ва усул ёрдамида йирик лойиҳаларни режалаштириш ва олдиндан унинг натижаларини башорат қилишда маълум ютуқларни қўлга киритган эди. Бунда қуйидаги қоидаларга риоя қилиш керак:

1. Жумалалар жуда қисқа бўлиши керак, уларнинг асосланиши шарт эмас.
2. Ҳар қандай жумла ёки фикр танқид қилиниши мумкин эмас, яъни фикрлар танқиддан ҳолидир.
3. Мантаниқий фикрлардан кўра, фантастик ёки қўққиштан, тасодифан миёда пайдо бўлган фикр муҳимроқ.
4. Фикр ёки билдирилган қисқа мулоҳаза қайд этилади.
5. Билдирилган фикр ёки ғоялар у ёки бу иштирокчини, деб ажратилмайди, яъни улар муаллифсиздир.
6. Фикр ёки яхши ғояларни танлаш алоҳида «танқидчилар» ёки гуруҳнинг норасмий лидерлари томонидан амалга оширилади.

Баҳсда иштирок этиш учун ва ундан манфаатдорлик ҳисси ҳар бир иштирокчида шаклланиши шарт ва бунда бошловчи-ўқитувчининг роли катта. Амалий Машғулотларни баҳс-мунозара шаклида ўтказилиши болаларга олдиндан айтилиши ва уларнинг тайёргарлик кўришлари учун саволлар берилиб қўйилиши мақсадга мувофиқдир. Баҳс иштирокчилари ҳаяжонланмасликлари учун Машғулот бошланишидан аввал уларнинг ўзларини эркин тутишлари учун айрим енгиллаштирувчи Машқлар, бошқача қилиб айтганда, психогимнастик Машқлар ўтказиш тавсия этилади.

Масалан, ана шу мақсадда ўтказиладиган психогимнастик Машқларга куйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ўқитувчи гуруҳни айлана шаклида туришларини сўрайди ва аъзоларни навбат-навбат ўртага чиқиб, гуруҳ билан хоҳлаган тарзда, лекин самимий саломлашишни сўрайди. Кейин гуруҳдан кимнинг саломи кўпроқ ёққанини сўрайди.

2. Гуруҳ аъзолари ўқитувчи атрофида ярим айлана шаклида туришади. Навбат билан гуруҳ аъзолари ўртага чиқиб, хоҳлаган аъзо билан сўзсиз, лекин очиқ юз билан мимика воситасида саломлашиш ва бирор фикрни билдириши сўралади.

3. Ҳамма доира шаклида ўтиради ва ўқитувчи олиб келган копок навбат билан мулоқот қатнашчиларига отилади, фақат кимга отилса, ўша кучли, яхши бир сифати айтилиб, сўнг Ирғитилади. Ўқитувчи коптокнинг, албатта ҳар бир кишига тегишини назорат қилади.

Ўқитувчи мунозарани бошлар экан, иштирокчилар онгига куйидагиларни етказа олиши керак:

а) Машғулот ҳар бир иштирокчига, албатта фойдали бўлади ва улар бир-бирига ёрдам бериш учун келганлар;

б) мунозара ўзаро мулоқотнинг бир шакли бўлиб, ҳар бир иштирокчи бир-бирига очиқ вас амимий муносабатда бўлсин;

в) мунозара иштирокчиларнинг ўзаро тажрибаларини алмашилишлари учун қулай шароитдир;

г) фикр баён этишда керак бўлса таваккал қилайлик, лекин индамаслик шiorимиз бўлмасин;

д) мунозара пайтида кўп ёзиш шарт эмас;

е) агар бирор нарса тушунарли бўлмаса, уни сўрашдан тортинманг;

ж) билган билимларимизни бир-биримиздан аямаймиз, чунки бошқалар ҳам бундан манфаатдор бўлсинлар, «яширинган билим-билим эмас»лигини унутмайлик!

Агар машғулотлар бир-бирларинияхши танимайдиган бошланғич гуруҳларда бошланган бўлса, «танишиш» Машқларини ўтказиш, албатта ишни кичик гуруҳлардан бошлаш лозим. Бунда эркин йўналтирилмаган бахс шаклини қўллаш ўринлироқ. Бунда ўқитувчи иштирокчиларга бир-бирларини яхши таниболсалар, биргаликда ҳаракат қилсалар, умумий иш учун манфаатли бўлган натижаларга эришиш мумкинлиги тушунтирилиши лозим.

Бахс шаклида Машғулот ўтказганда, қабул қилинадиган қарорларнинг аҳамияти катта. қарорларнинг самарали бўлиши учун куйидагиларни ёдда тутиш керак:

- Машғулот бошланишидан олдин ўқитувчи таҳлил қилиниши лозим бўлган муаммони белгилайди ва унга қай тарзда муносабат билдирилиши лозимлиги тушунтиради;
- +исқа бўлса-да, бу муаммонинг олдинги дарсларга боғлиқлиги, уйга берилган вазифа, муҳокама қилинадиган масалага оид муҳим фактлар эсга туширилади;

- Баҳс қатнашчилари кичик гуруҳчаларга (4-5 киши) бўлиниб Машғулот охирида фикрлар умумлаштирилиши учун қоғозлар тахт қилиб қўйилади;
- Гуруҳда ишлаш мобайнида билдирилган фикрларнинг афзал ва ёзма камчилик томонлари ҳақидаги ўз мулоҳазаларини оғзаки ёки ёзма тарзда қарорлар шаклида баён этадилар;
- Иш якунида гуруҳнинг вакиллари ўз гуруҳининг иши тўғрисида гапириб, уларни бошқаларники билан қиёслайди.
- Зарурат бўлса, ўқитувчи ҳар бир гуруҳнинг қарорларини ўзаро қиёслаб, саволларга жавоб беради, ноаниқроқ қарорларга ўз муносабатини билдиради.

Педагогик амалиётда баҳснинг моҳияти кўпинча фақат оғзаки диалоглар ва тортишувлар тарзида тасаввур қилинади. Лекин оғзаки баҳсларнинг янада самарали ва таъсирчан бўлиши учун ёзма баҳс шакли ҳам қўлланилади.

Ўқувчилар олдиндан мавзу билан таништириладилар, уйга берилган топшириқлар орасида қай тарзда ўтказилиши маълум қилинади. Ёзма баҳс ўтказиладиган куни ўқитувчи уни қуйидаги тарзда амалга оширади

1. Ўқитувчи гуруҳни иккига бўлади ва уларни алоҳида қаторларга ўтказилади. Ҳар бир гуруҳ мавзу бўйича қайси нуқтаи-назарни ҳимоя қилишни маълум қилади. Масалан, биринчи гуруҳ болаларнинг ақлий даражаларини мунтазам ўлчаб туриш, фаол тестлар ёрдамида диагностика қилиш ва шу орқали таълим муассасаларига жалб этишни ҳимоя қилса, иккинчи гуруҳ-бу фикрни асосли тарзда инкор қилади.

2. Шундан сўнг ўқитувчи қарама-қарши гуруҳ аъзоларини жуфтлайди ва улрага рақам ёзилган варақларни тарқатади. Ҳар бир иштирокчига бирор фикрни ёзма асослаши учун 5 дақиқадан берилади. Ёзма далиллар лўнда қилиб, равон тушунарли тилда, асосли тарзда ёзилиши керак.